

आकलनाचे माध्यम

राष्ट्रीय चर्चासत्र 2008-2010 वर आधारित

आमीबी अस्तु शाळंत

एकणं समजणं बोलनं
झालं अस्त आमच्याच भासंत
निफुफावली अस्ती पीढी
आमचीबी

आकलनाचे माध्यम

राष्ट्रीय चर्चासत्र 2008-2010 वर आधारित

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

32152 — Samajh ka Madhyam
Rashytriya Parisamvad 2008–2010 per
Adharit (Marathi Language)

ISBN 978-93-5292-622-0

First Edition

August 2024 Shravana 1946

PD 1T BS

© **National Council of
Educational Research and
Training, 2024**

₹ 65.00

*Printed on 80 GSM paper with
NCERT watermark*

Published at the Publication
Division by the Secretary,
National Council of Educational
Research and Training, Sri
Aurobindo Marg, New Delhi
110 016 and printed at Taj
Printers, 69/6A, Najafgarh Road
Industrial Area, Near Kirti Nagar
Metro Station, New Delhi 110 015

ALL RIGHTS RESERVED

- No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.
- This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, re-sold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.
- The correct price of this publication is the price printed on this page. Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

**OFFICES OF THE PUBLICATION
DIVISION, NCERT**

NCERT Campus
Sri Aurobindo Marg
New Delhi 110 016 Phone : 011-26562708

108, 100 Feet Road
Hosdakere Halli Extension
Banashankari III Stage
Bengaluru 560 085 Phone : 080-26725740

Navjivan Trust Building
P.O.Navjivan
Ahmedabad 380 014 Phone : 079-27541446

CWC Campus
Opp. Dhankal Bus Stop
Panihati
Kolkata 700 114 Phone : 033-25530454

CWC Complex
Maligaon
Guwahati 781 021 Phone : 0361-2674869

Publication Team

Head, Publication Division : *Anup Kumar Rajput*

Chief Production Officer : *Arun Chitkara*

Chief Editor : *Bijnan Sutar*

Chief Business Manager : *Amitabh Kumar*

Assistant Production Officer : *Deepak Kumar*

उपोद्धात

मुलांचे प्राथमिक शिक्षण हे मुळात भाषेचे शिक्षण आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये पुन्हा एकदा मातृभाषेतून शिक्षण देण्याचा प्रस्ताव देण्यात आला आहे. यापूर्वीच्या सर्व शिक्षणासंबंधीच्या सूचनांमध्ये मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची चर्चा होत राहिली आहे. भारत हा बहुभाषिक देश आहे. त्यामुळे सर्व मुलांचे शिक्षण सुलभतेने आणि अखंड गतीने पुढे नेण्यासाठी आपण भारतीय भाषांना शिक्षणाचे माध्यम बनवण्याची गरज आहे. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यास सर्व विषयांना भक्कम पाया मिळतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे की इयत्ता-5 पर्यंत शिक्षण हे मातृभाषेतूनच असावे. इयत्ता 8 आणि त्यापुढील वर्गातही हे सुरु ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. बहुभाषिकतेला चालना देण्यासाठी विज्ञान आणि इतर विषयांचे उत्कृष्ट अभ्यास साहित्य मातृभाषेत उपलब्ध करून द्यावे. यामुळे मुलांची भाषा आणि शालेय भाषा यातील दरी कमी होईल आणि भाषांमध्ये मजबूत पूल निर्माण होईल. त्याचा आधार मातृभाषा असेल.

या महत्त्वपूर्ण योजनेत देशातील विविध तज्ज्ञांची आणि भाषा शिक्षण विभागाची भूमिका महत्त्वाची आहे, त्या सर्वांचे आभार. मुलांच्या शिक्षणावर काम करणाऱ्या विविध राज्यांतील शैक्षणिक आखणी करणाऱ्यांसाठी ही पुस्तिका आधारभूत पुस्तक म्हणून उपयुक्त ठरेल, अशी आशा आहे.

दिनेश प्रसाद सकलानी

नयी दिल्ली

संचालक

मार्च 2024

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद

उपोद्धात

लहान मुलांच्या जीवनात आणि त्यांच्या शिक्षणात भाषेची भूमिका ही वसाहतवादी समाजात अनेक प्रकारच्या विसंगतींनी व्यापलेली आहे. या विसंगतींविषयीचा विचार करण्याचे प्रयत्न देखील सामाजिक मान्यता आणि राजकीय वादांनी व्यापलेले असतात. साहजिकच शिक्षणातील भाषाविषयक धोरण देखील अनेक वर्षांपासून चर्चा आणि संशोधनाच्या परिघाबाहेरच राहिलेले आहे. ही परिस्थिती बदलावी या भूमिकेतून राष्ट्रीय परिषदेने 'आकलनाचा मार्ग' या शीर्षकाच्या चर्चासत्रांची एक मालिका आयोजित केली होती. उदयपूर, पाटणा, वाराणसी आणि दिल्ली येथे आयोजित केलेल्या या सत्रांच्या केंद्रस्थानी शाळेच्या दैनंदिन व्यवहारात मुलांचे भाषिक अनुभव यावर भर देण्यात आला होता. प्रयत्न हाच होता की भाषिक वापराच्या संदर्भातील शैक्षणिक धोरणाविषयीची चर्चा नव्याने सुरु व्हावी.

सदर पुस्तिका प्रकाशित करण्यामागची भूमिका या प्रयत्नाला वेग मिळावा हीच आहे. या चर्चामधून उपस्थित करण्यात आलेले प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी सुचवलेले मुद्दे यांना केंद्रस्थानी ठेवूनच या पुस्तिकेचा मजकूर तयार करण्यात आला आहे. आम्हाला खात्री आहे की या पुस्तिकेच्या माध्यमातून मुलांच्या शिक्षण विषयक बाबींशी बांधिलकी असणारे नागरिक- ज्यात शिक्षक, त्यांचे प्रशिक्षक, अधिकारी, जनप्रतिनिधी, सामाजिक संस्थांचे कार्यकर्ते आणि पालक आहेत- ते शिक्षण व्यवस्थेत भाषिक प्रश्न आणि त्यासंबंधीची चर्चा करण्यात सक्रियपणे सहभागी होतील. अशाप्रकारची चर्चा आजची ऐतिहासिक गरज आहे. शिक्षणाचा अधिकार या कायद्यामुळे मुलांच्या मातृभाषेचे महत्त्व नव्याने प्रस्थापित झाले आहे. या निर्णयात शिक्षणाच्या वसाहतकालीन इतिहासामुळे निर्माण झालेल्या मानसिक आणि सामाजिक आवर्तातून बाहेर काढण्याची क्षमता आहे. स्वाभाविकपणेच कोणत्याची कायद्यातील शक्तीला व्यक्त होण्यासाठी सामाजिक आणि व्यवस्थेच्या सहकार्याची गरज असते. इंग्रजी शाळांचे वाढलेले प्रस्थ म्हणजे निव्वळ समकालीन वास्तव नसून एक गुंतागुंतीची सांस्कृतिक रचना आहे. यावर परस्पर संवाद करण्याच्या जाणिवेतूनच अपेक्षित बदल घडवता येऊ शकतो.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा- 2005 मध्ये परिवर्तनाची दिशा आणि प्रकृती यासंबंधी अनेक सूचना देण्यात आल्या आहेत. त्यांचा विस्तृत खुलासा भारतीय भाषा आणि इंग्रजी शिक्षण या संबंधीच्या राष्ट्रीय पातळीवरील गटांच्या निवेदनात करण्यात आलेला आहे. या दोन्ही दस्तऐवजात वर्गातील शिक्षणाचे माध्यम याचा मुलांच्या आकलनशक्तीची नैसर्गिक वाढ या मनोभाषाशास्त्रीय संदर्भात विचार करण्यात आला आहे.

भारताचे बहुभाषिक वातावरण हे या संदर्भातील एक महत्त्वाचे परिमाण आहे. आमची मुले जन्मतःच बहुभाषिक वातावरणात जगतात आणि त्यात निर्माण झालेल्या गोष्टींना स्वतःच्या नैसर्गिक विकासक्रमात आत्मसात करतात. गरज आहे ती ही की आपण आता शिक्षण व्यवस्थेत भाषाशिक्षण आणि माध्यम भाषेच्या प्रश्नाशी निगडित व्यापकपणे पाहणे आणि समजण्याची.

मला खात्री आहे की ही पुस्तिका भाषेसंबंधीचे धोरण आणि कार्यक्रम यांना नव्याने तपासून पाहण्यासाठी एक आधारभूत भूमिका बजावेल. परिषदेच्यावतीने मी 'आकलनाचा मार्ग' या चर्चा मालिकेत सहभागी झालेल्या सर्वांचे आभार मानतो. या चर्चा मालिकेत मांडलेल्या विचारांना संग्रहित करून त्यांना परिश्रमपूर्वक ग्रंथरूपाने सिद्ध केल्याबद्दल भाषाविभागातील डॉ. संध्या सिंग आणि डॉ. कीर्ती कपूर यांचेही आभार मानतो. भाषाविभागाचे प्रमुख प्राध्यापक डॉ. रामजन्म शर्मा यांनी या चर्चा मालिकांचे काटेकोरपणे नियोजन केल्याबद्दल मी त्यांचेही आभार मानतो. मी आश्चस्त आहे की या पुस्तिकेच्या प्रचार-प्रसारामुळे राज्यपातळीवरील संस्थांना भाषासंबंधीच्या प्रश्नांवर सखोल चर्चा करण्याची प्रेरणा मिळेल.

नवी दिल्ली
04 मार्च 2010

कृष्ण कुमार
संचालक

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद

प्रस्तावना

आपल्या जीवनात आणि संस्कृतीत भाषेला अपरिहार्य स्थान आहे त्याबरोबरच भाषाच संस्कृतीला आकारही देत असते. भाषिक अस्मिता आपली ओळख असते आणि मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यामुळे मुलांचा सामाजिक आणि ज्ञानात्मक विकास समृद्ध होतो. 'आकलनाचे माध्यम' हे पुस्तक मुळात 2008-2010 दरम्यान झालेल्या देशव्यापी चर्चेच्या आधारे हिंदीमध्ये तयार करण्यात आले होते. आता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या शिफारशींचा समावेश करून आता हे पुस्तक संपूर्ण देशातील शैक्षणिक संस्थांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत उपलब्ध असणे आवश्यक आहे म्हणूनच मूळतः हिंदीमध्ये तयार करण्यात आलेल्या या पुस्तकाचे इंग्रजीसह 23 भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात आले असून हे पुस्तक सर्वापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. याच उद्देशाने हे पुस्तक प्रकाशित होत आहे. चार परिसंवादात उपस्थित केलेले प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी वापरलेले युक्तिवाद वापरून पुस्तकाचा आशय तयार करण्यात आला आहे.

मला विश्वास आहे की हे पुस्तक भाषेशी संबंधित धोरण आणि कार्यक्रमांचे पुनर्परीक्षण करण्यासाठी आधार म्हणून काम करेल. परिषदेच्या वतीने मी आकलनाचे माध्यम ' चर्चासत्र मालिकेत सहभागी झालेल्या सर्व सहभागींचे आभार मानतो. या महत्त्वाच्या योजनेला प्रेरणा देणारे तत्कालीन संचालक, प्राध्यापक कृष्ण कुमार यांचे आम्ही विशेष आभारी आहोत, ज्यांच्या मार्गदर्शनाखाली हे काम शक्य झाले. मला आशा आहे की या पुस्तकाच्या प्रसारामुळे राज्यस्तरीय संस्थांना भाषेशी संबंधित प्रश्नांवर सखोल विचार करण्याची प्रेरणा मिळेल.

संध्या सिंह

प्रोफेसर आणि अध्यक्ष

भाषा शिक्षण विभाग

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद

पुस्तक निर्मिती समिती

लेखन आणि समन्वयन

प्रा. संध्या सिंह

प्राध्यापक आणि प्रमुख, भाषा शिक्षा विभाग, एन. सी. आर. टी.

सहकार्य

प्रा. कीर्ती कपूर

प्राध्यापक, भाषा शिक्षा विभाग, एन. सी. आर. टी.

मराठी भाषांतर

संजयकुमार करंदीकर

परामर्शक

प्रीती शुक्ला

- शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असेल, तर भाषिक आणि सांस्कृतिक अंतर कमी होण्यास मदत होते. मुलाची घरातील भाषा आणि शाळेतील भाषा यांना जोडणे ही शाळेची प्राथमिक भूमिका असली पाहिजे.
- प्राथमिक शिक्षण हे एका अर्थाने भाषा शिक्षणच असते. इतकेच नाही, तर गणित, पर्यावरण आणि समाजाविषयीची प्राथमिक माहिती मातृभाषेतूनच चांगल्या प्रकारे प्राप्त करता येते.
- सर्व पातळ्यांवरील शिक्षण हे मातृभाषा/प्रादेशिक भाषेतून सुरु राहिले पाहिजे कारण या भाषांमधून व्यक्त होण्याच्या क्षमतेत वाढ झाल्याने मुलांची बौद्धिक वाढ होते आणि संप्रेषणाचे सगळे मार्ग मोकळे होतात. यामुळे त्यांच्यातील परस्परसंबंध चांगले होतात नि संकल्पनात्मक स्पष्टता वाढीस लागते.
- प्रारंभिक शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असल्यास मुलाचे पूर्वज्ञान, त्याची भाषिक क्षमता आणि त्याची मानसिक वाढ यांचा योग्य वापर करता येईल.
- मुलाची घरातील भाषा, सभोवतालच्या वातावरणातील भाषा आणि शाळेतील भाषा यांच्यात समन्वय साधण्यासाठी शक्य तितके प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. इतकेच नाही, तर इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधूनही मुलांच्या मातृभाषांचा माध्यमभाषा म्हणून उत्तेजन मिळाले पाहिजे त्यामुळे वेगवेगळ्या माध्यमातून व्यक्त होणे सुलभ होईल.
- शालेय शिक्षणात बहुभाषिक शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी शक्य तितके प्रयत्न व्हायला पाहिजे.

— भारतीय भाषांचे शिक्षण (आधार पत्र) एन. सी. ई. आर. टी.

पहिली आवृत्ती

आभार

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान आणि प्रशिक्षण परिषद भाषा विभाग, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; यूनीसेफ, पटना, आर.आई.ई., भुवनेश्वर; आर.आई.ई., मैसूर; आर.आई.ई., अजमेर; एस.सी.ई.आर.टी., पटना; विद्या भवन सोसायटी, उदयपुर; काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसीच्या विषय-तज्ज्ञ यांचे आभार मानत आहे.

अनीता रामपाल, प्रोफेसर, शिक्षा विभाग (सी.आई.ई.), दिल्ली विश्वविद्यालय,, दिल्ली; अरुण कमल, प्रोफेसर, पटना विश्वविद्यालय, पटना; रमाकांत अग्निहोत्री, प्रोफेसर, भाषा विज्ञान विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय,, दिल्ली; रोहित धनकर, निदेशक, दिगंतर, जयपुर, एच.के.दीवान, कार्यक्रम निदेशक, विधा भवन सोसायटी, राजस्थान; राजेश सचदेवा, प्रोफेसर, सी.आई.आई.एल., मैसूर; हसन वारिस, भूतपूर्व निदेशक, एस.सी.ई.आर.टी., पटना; प्रियदर्शन, समाचार संपादक, एन.डी.टी.वी. इंडिया, नयी दिल्ली; अवधेश प्रधान, प्रोफेसर हिंदी विभाग, काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी; अहमद सज्जाद, भूतपूर्व प्रोफेसर, रांची विश्वविद्यालय,, रांची; शुभा राव, संयोजक, महिला अध्ययन आणि विकास केंद्र, कशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी; रियाज अहमद, उप-कुलपति, विधा भवन सोसायटी, राजस्थान; प्रेमपाल शर्मा, संयुक्त सचिव, रेलवे भवन, रेलवे मंत्रालय, नवी दिल्ली; सदानंद शाही, प्रोफेसर, हिंदी विभाग, काशी हिंदू विश्वविद्यालय, वाराणसी; ज्ञानदेव मणि त्रिपाठी, प्राचार्य, तपेन्दु इंस्टीट्यूट ऑफ हायर स्टडीज; एस.रघुनाथन, भूतपूर्व शिक्षण सचिव, दिल्ली सरकार; अपुर्वानंद, प्रोफेसर, हिंदी विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, राजेश भूषण, सचिव, सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय, पटना; शारदा कुमारी, वरिष्ठ प्रवक्ता, एस.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; उषा शर्मा, रीडर, आर.आई.ई., अजमेर, नूतन झा, शिक्षक, मीराम्बिका विद्यालय,, नवी दिल्ली; मणींद्र नाथ ठाकुर, एसोसिएट प्रोफेसर, जे.एन.यू.; प्रो. कृष्ण कुमार, निदेशक, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; रामजन्म शर्मा, प्रोफेसर आणि अध्यक्ष, भाषा विभाग, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; ए.के. मिश्रा, प्रोफेसर, एन.ई.आर.आई.ई., शिलांग; संध्या सिंह, रीडर, भाषा विभाग, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; कीर्ती कपूर, वरिष्ठ प्रवक्ता, भाषा विभाग, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली; कीर्ती कपूर, वरिष्ठ प्रवक्ता, भाषा विभाग, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्लीचे परिषद आभार मानते.

परिषद उत्तर प्रदेश, विहार, झारखंड, उत्तराखंड, गुजरात, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, हरियाणा, महाराष्ट्र, कर्नाटक, राजस्थान आणि दिल्ली चे शिक्षक, शिक्षक-प्रशिक्षक तसेच पुस्तकाच्या विकासाच्या विविध टप्प्यामध्ये सहयोग देण्यासाठी रुची सैनी व नरेंद्र वर्मा, डी.टी.पी. आपरेटर; राधा, कॉपी एडीटर धनंजय सिंह तथा उपेंद्र सिंह सत्यार्थी, प्रोजेक्ट फेलो यांचे आभार मानते. या आवृत्तीच्या निर्मितीत प्रा. संध्या सिंह, प्रा. संजयकुमार करंदीकर (अनुवादक), प्रीती शुक्ला (परामर्शक) आणि श्री जितीन कुमार (कनिष्ठ प्रकल्प सहाय्यक) यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार मानते.

परिवर्धित आवृत्ती

आकलनाचे माध्यम या सुधारित मराठी आवृत्तीच्या निर्मितीत प्रा. संध्या सिंह, प्रा. संजयकुमार करंदीकर (अनुवादक), डॉ. प्रीती शुक्ला (समीक्षक) आणि श्री जितीन कुमार (कनिष्ठ प्रकल्प सहाय्यक) यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल आभार.

अनुक्रमणिका

उपोद्घात (सुधारित आवृत्ती)	iii
(पहिली आवृत्ती)	v
प्रस्तावना	vii
1. शिक्षणासंबंधी अहवालातील भाषा	1-11
➤ शिक्षण आयोगाचा अहवाल: शालेय अभ्यासक्रम- 1964-66	
➤ राष्ट्रीय शिक्षण नीती- 1968	
➤ राष्ट्रीय शिक्षण नीती- 1986	
➤ अंमलबजावणी कार्यक्रम- 1992	
➤ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा- 1988, 2000	
➤ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा- 2005	
➤ राष्ट्रीय शिक्षण नीती 2020	
2. भाषा आणि आकलन	12-19
➤ मुलाचे आकलन आणि भाषा	
➤ आकलनाचा आधार म्हणून भाषा	
➤ भाषा आणि सामाजिक समता.	
➤ मुलाच्या अस्मितेचे प्रश्न	
➤ सार्थक शिक्षणाचे प्रयत्न	
3. बहुभाषिकता	20-28
➤ बहुभाषिकतेची उद्दिष्ट्ये	
➤ मुलाची भाषिक क्षमता	
➤ एकीकृत व्याकरणाची संकल्पना	
➤ बहुभाषिकता आणि अल्पसंख्याक व आदिवासी भाषा	
➤ बहुभाषिकता आणि दाक्षिणात्य भाषा	
➤ बहुभाषिकता आणि इंग्रजीचा वर्ग	
➤ बहुभाषिक वर्ग	
➤ बहुभाषिकतेपुढील आव्हान	

- 4. विषयांच्या परिप्रेक्ष्यात भाषा** **29-42**
- इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून
 - प्रत्येक विषयाचा अध्यापक हा भाषेचा अध्यापक आहे.
 - चिंतनाचे स्वातंत्र्य आणि मौलिकतेचा प्रश्न
 - भाषा आणि इतर विषय
 - तांत्रिक शब्दावली आणि मुलाचे आकलन
 - उच्च शिक्षण आणि इतर विषय
- 5. भाषांमधून संभाषण** **43-48**
- (संदर्भ: इंग्रजी आणि हिंदी)
- इंग्रजी आणि हिंदीचा संबंध
 - इ. स. 1967 नंतर
 - इ.स. 1987 नंतरची परिस्थिती
 - स्थित्यंतराचा नवा कालखंड
 - इंग्रजीच्या विकासाचा इतिहास
 - नवीन शब्द निर्माण करण्याची गरज
- 6. मुद्दे आणि आव्हाने** **49-56**
- शिक्षकाची तयारी
 - सामाजिक तयारी
 - प्रशासकीय तयारी
- परिशिष्ट 1.** **57-59**
- सन्दर्भ:** **60-61**

1

शिक्षणा संबंधीच्या दस्तऐवजांमध्ये भाषा

- शिक्षण आयोगाचा अहवाल:
शालेय अभ्यासक्रम- 1964-66
- राष्ट्रीय शिक्षण नीती- 1968
- राष्ट्रीय शिक्षण नीती- 1986
- अंमलबजावणी कार्यक्रम- 1992
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा-
1988, 2000
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा-
2005
- राष्ट्रीय शिक्षण नीती 2020

काव्यात्म भाषेत सांगायचे झाले तर,
“आपल्याच दोन्ही ओठांचे उघडणे-मिटणे
जिभेसह लयबद्ध हालचाल करणे
यातून साकार होते भाषा.....” 1971च्या
गणनेनुसार अपल्या देशामध्ये जवळपास
1652 भाषा आहेत. त्यातील केवळ
47 भाषाच शाळांमधील मुलांच्या
ज्ञानग्रहणाचे माध्यम होऊ शकल्या आहेत.
(स्रोत: भारतीय भाषांचे शिक्षण-2005)
उरलेल्या भाषा अजूनही मौन अवस्थेत

आहेत. आज तर त्यातील अनेक भाषांचे अस्तित्त्वच नामशेष झाल्याची शक्यता आहे. हे मौन या भाषा ज्ञानदानाचे माध्यम होऊ शकल्या नाहीत एवढ्यापुरतेच आहे? की या मौनातून अनेक संस्कृती, अनेक समाज, अनेक भाषा आणि हजारो मुलांना कायमचे मौन धारण करावे लागणार हे सुचविले जात आहे? ही बाब विचार करण्यासारखी आहे.

हे तर आपणास माहीतच आहे की कोणतीही भाषा ही तिच्या सहायक भाषांच्या बरोबरच विकसित होत असते. आता केवळ हिंदी बदलच बोलायचे झाले, तर आपल्याला हे पण लक्षात घ्यावे लागते की, हिंदी ही अनेक प्रादेशिक भाषांच्या समन्वयातून आकारास आली आहे. सर्व भाषांसोबत आनंदाने पुढे जाणाऱ्या, त्यांच्या संगतीने वाटचाल करणाऱ्या भाषेत रमणाऱ्या मुलांना त्यांच्या भाषेत ऐकणे गरजेचे आहे. सुप्तावस्थेत गेलेल्या अनेक भाषा अशा प्रकारच्या संधीची वाट पाहत आहेत, ज्यातून मुलांची आकलनशक्ती आणि भाषेचा समन्वय साधला जाईल आणि भाषेच्या

माध्यमातून एकप्रकारे समावेशक वातावरण निर्माण होईल।

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणासंबंधीच्या सर्व अहवालांमधून मातृभाषेला मुलांच्या आकलनाचे माध्यम म्हणून (प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षणात) अमलात आणावे असे सुचविले गेले शिवाय मुलांच्या आकलनास मदतरूप ठरणारी त्यांची स्वतःची भाषा, त्यांच्या स्वतंत्र अभिव्यक्तीला महत्त्व दिले गेले आहे. विविध अहवालांमधून भाषेसंबंधी दिलेल्या सूचना पुढील प्रमाणे आहेत.

शिक्षण आयोगाचा अहवाल: शालेय पाठ्यचर्चा- 1964-66

प्राथमिक शिक्षणामध्ये ज्या मूलभूत आव्हानाला आपल्याला सामोरे जायचे आहे, ते म्हणजे- मातृभाषेमधून उत्तम शिक्षण आणि निरक्षरता नाहीशी करणे. व्यवसायाच्या दृष्टीने प्रगत देशांमध्येही प्राथमिक शिक्षणाचा संपूर्ण अभ्यासक्रम फक्त एकाच भाषेच्या अभ्यासावर बेतलेला असे. शिक्षणाचा विकास झाल्यानंतर आणि आर्थिक समृद्धी आल्यानंतरच त्यांनी प्राथमिक पातळीवर दुसरी भाषा सुरु केली.

* * *

‘आम्हाला असे वाटते की इंग्रजीसारखी परकीय भाषा शिकण्यापूर्वी मातृभाषेवर प्रभुत्व असणे गरजेचे आहे. याशिवाय पूर्व प्राथमिक पातळीवरच्या ज्या वर्गांमध्ये लक्षावधी विद्यार्थी नोंदणी करतात त्यांना इंग्रजीचे प्रभावी शिक्षण देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर तज्ज्ञ शिक्षकांची गरज असणार. इतक्या प्रमाणात आपल्याकडे तज्ज्ञ शिक्षक उपलब्ध नाहीत. उपलब्ध झाले, तरी शिक्षणासाठी तरतूद करण्यात आलेल्या निधीला ते डोईजड ठरणार आहे. आमच्या मते हे एक मोठे काम असून विनाकारण त्याचा पाठपुरावा केल्याने शालेय पातळीवर इंग्रजीचा दर्जा वाढण्याऐवजी तिचा दर्जा खालावण्याचीच शक्यता जास्त आहे. त्यामुळे आम्ही शिफारस करतो की परकीय भाषा म्हणून इंग्रजीचे अध्यापन प्रायोगिक धोरणावर काही शाळांमधून करण्यात यावे. इतरत्र ते पाचवी इयत्तेच्या अगोदर सुरु केले जाऊ नये.

— शिक्षण आयोगाचा अहवाल, 1964-66. पृष्ठ 218-219

राष्ट्रीय शिक्षण नीती-1968

भारतीय भाषा आणि साहित्य त्यांचा समग्र विकास व शैक्षणिक नि सांस्कृतिक विकास हा परस्परवलंबी आहे. तसे न झाल्यास लोकांच्या सर्जनशीलतेत अपेक्षित वाढ होणार नाही, शिक्षणाचा दर्जा उंचावणार नाही, लोकांपर्यंत ज्ञान पोचणार नाही परिणामे शिक्षित

माणसे आणि सर्वसामान्य माणसे यांच्यातील अंतर वाढत जाईल. पूर्वीपासूनच शिक्षणाचे माध्यम म्हणून अनेक भाषा प्राथमिक आणि माध्यमिक पातळीवर अस्तित्वात आहेत. उच्चशिक्षणातही हे धोरण राबवण्याची गरज आहे.

हिंदी: हिंदीचा विकास होण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करण्यात आले पाहिजेत. कलम 351 विचारात घेता संपर्कभाषा आणि भारताच्या सामूहिक संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून हिंदीचा विकास होणे गरजेचे आहे. अ-हिंदी प्रदेशांमध्ये जिथे जिथे उच्चशिक्षणाचे माध्यम म्हणून हिंदीचा वापर केला जातो, तिथे त्याला उत्तेजन देण्याची गरज आहे. (टीप: हे धोरण सर्व भारतीय भाषांना लागू पडते)

अंतरराष्ट्रीय भाषाएँ: इंग्रजी आणि इतर आंतरराष्ट्रीय भाषांच्या अभ्यासावर विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत वैश्विक ज्ञानात सतत वाढ होत आहे. या विकासक्रमात भारताने फक्त सहभागी होऊन चालणार नाही, तर त्याने त्यात मोलाची कामगिरी करणेही अपेक्षित आहे. यासाठी इंग्रजीतून निर्माण होणाऱ्या ज्ञानाला उत्तेजन देणे गरजेचे आहे.

— राष्ट्रीय शिक्षण नीती— 1968 पृष्ठ : 3-4

1968च्या राष्ट्रीय शिक्षण नीतीतदेखील त्रिभाषा धोरणावर भर दिलेला आहे. याचा उल्लेख राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (2005) यात पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे—

त्रिभाषा धोरण

• प्रथम भाषा

- शाळेत प्रथम भाषा म्हणून मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा शिकविण्यात यावी.

• द्वितीय भाषा

- हिंदीभाषक राज्यांमधून द्वितीय भाषा म्हणून कोणत्याही आधुनिक भारतीय भाषेचा अगर इंग्रजीचा आणि
- अ-हिंदीभाषक राज्यांमधून द्वितीय भाषा म्हणून हिंदी किंवा इंग्रजीचा प्रयोग

• तृतीय भाषा

- हिंदीभाषक राज्यांमधून तृतीय भाषा म्हणून इंग्रजी किंवा द्वितीय भाषा

म्हणून शिकवण्यात येत नसलेली कोणतीही एक आधुनिक भारतीय भाषा.

- अ-हिंदीभाषक राज्यांमधून तृतीय भाषा म्हणून इंग्रजी किंवा द्वितीय भाषा म्हणून शिकविण्यात येत नसलेली कोणतीही एक आधुनिक भारतीय भाषा.

— भारतीय भाषांचे शिक्षण- आधारपत्र, पृष्ठ 13

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- 1986

1986च्या शैक्षणिक धोरणात 1968च्या धोरणाप्रमाणेच भाषा शिक्षणासंबंधीच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली आहे. हे धोरणही उच्चशिक्षणाच्या पातळीवर प्रादेशिक भाषेचाच माध्यम म्हणून वापर करण्यावर भर देते. त्रिभाषा धोरण जाणीवपूर्वक अमलात आणावे, शिक्षणाच्या प्रत्येक पातळीवर मुलांच्या भाषिक विकासावर भर देण्यात यावा. इंग्रजी आणि परकीय भाषांच्या अभ्यासाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी; राज्य घटनेतील कलम 351 प्रमाणे संपर्क भाषा म्हणून हिंदीचा विकास करण्यात यावा. एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत पुस्तकांचे अनुवाद आणि द्विभाषी आणि त्रिभाषी शब्दकोश याबाबत गांभीर्याने काम करण्याची आवश्यकता आहे.

— अंमलबजावणी कार्यक्रम- 1992 पृष्ठ 94

1986च्या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी दिलेल्या सूचनांमध्ये भाषांच्या विकासासंदर्भात काही महत्त्वपूर्ण सूचना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये अभ्यासक्रम/संदर्भग्रंथ तयार करून प्रकाशित करण्यात यावे.
- विद्यापीठातील प्राध्यापकांचे प्रबोधन करण्यात यावे.
- अभ्यासक्रमासाठीची पुस्तके आणि संदर्भग्रंथांचे इंग्रजीतून भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात यावे आणि या कामाचा सातत्याने पाठपुरावा करण्यात यावा.

आकलनाचे माध्यम या दृष्टीनेही या सूचना महत्त्वपूर्ण आहेत-

पटनायक- 1986 (अ)

- शालेय शिक्षणात माध्यमिक किंवा उच्चशिक्षणाच्या पातळीवर शिक्षणाचे माध्यम हळूहळू प्रादेशिक भाषा किंवा राज्यभाषा किंवा हिंदी अगर इंग्रजी असू शकते.

- आमच्या मते प्राथमिक शिक्षण मुख्यत्वे भाषेचे शिक्षण आहे. म्हणून मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा ही अनिवार्य विषय म्हणून शिकवली जावी.
- मूल लहान असताना त्याच्यात भाषा शिकण्याची अफाट क्षमता असते. आवश्यक सोयी उपलब्ध असल्यास इंग्रजीदेखील प्राथमिक पातळीवर शिकवली जाऊ शकते. फक्त काही वर्षे इंग्रजी शिक्षणावर भर दिल्याने इंग्रजीतून आपल्या बहुभाषिक परिस्थितीनुरूप उत्तम संदर्भ उपलब्ध होतील असे शक्य नाही. सर्वसामान्यांना वाटत नसले, तरी भाषा एकमेकांच्या साहाय्यानेच विकसित होत असतात.
- एक गोष्ट स्पष्टच आहे की त्रिभाषा धोरणात तीन भाषांची अनिवार्यता ही किमान असून भाषांच्या संख्येची कोणतीही कमाल मर्यादा नाही. संस्कृतचा अभ्यास आधुनिक भारतीय भाषा म्हणून झाला पाहिजे आणि त्याचे स्वरूप अभिजात संस्कृतपेक्षा वेगळे असावे.
- अभिजात आणि परकीय भाषांचा अभ्यास हा आपापल्यापरीने झाला पाहिजे. यामुळे व्याकरणातील क्लिष्टता समजून घेण्याच्या नव्या शक्यता निर्माण होण्यासोबतच एरवी आपल्यास परिचित नसलेल्या विविध परंपरा, संस्कृती आणि माणसांपर्यंत पोचण्याच्या शक्यता निर्माण होतात.

— भारतीय भाषांचे शिक्षण-आधार पत्र- पृष्ठ 16

अंमलबजावणी कार्यक्रम- 1992

व्यावहारिक त्रिभाषा धोरणाचा आधार

व्यावहारिक पातळीवर त्रिभाषा धोरणाच्या अंमलबजावणीत पुढील मार्गदर्शक तत्त्वे मदतरूप ठरू शकतात.

- जोपर्यंत विद्यापीठ पातळीवर शिक्षणाचे माध्यम म्हणून आणि केंद्र आणि राज्य पातळीवर प्रशासनाची भाषा म्हणून इंग्रजीचा वापर होत राहिल तोपर्यंत इंग्रजीला सन्मान मिळत राहणार. विद्यापीठांमध्ये प्रादेशिक भाषांमधून शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यानंतरही प्रत्येक विद्यार्थ्याला इंग्रजीचे व्यावहारिक ज्ञान असणे उपयोगी ठरणार आहे. शिवाय विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी इंग्रजीचे चांगले ज्ञान असणे आवश्यक ठरणार आहे.
- शाळेत पातळीवर कोणत्याही भाषेच्या अभ्यासातून काय साध्य होते हे ती भाषा किती वर्षे शिकण्यात आली आहे, यावर ठरत नसून मुलांच्या समोर कोणती प्रेरणा

आहे, ती कोणत्या वयात शिकविली जाते, उपलब्ध असणारे शिक्षक, सराव आणि शिक्षण पद्धती कोणत्या प्रकारची आहे यावर ठरत असते. योग्य सोयी नसल्यास फार काळ भाषा शिकवूनही योग्य परिणाम मिळत नाही. उलट अनुकूल परिस्थिती असल्यास कमी वेळेतही चांगले परिणाम मिळवता येतात. मुलांना लहान वयातच दुसरी भाषा शिकवण्यात यावी असे म्हटले जात असले, तरी आमच्या मते प्राथमिक शाळांमधून लक्षावधी मुलांना भाषा शिक्षण देण्यासाठी योग्य शिक्षक उपलब्ध करून देणे हे मोठे अवघड कार्य आहे.

- हिंदी किंवा इंग्रजीला दुसरी भाषा म्हणून कोणत्या पातळीवर आणि किती काळासाठी अनिवार्य करण्यात यावे हे स्थानीय पातळीवरच्या प्रेरणा आणि गरजांवर अवलंबून असते. त्यामुळे ही बाब राज्यशासनावर सोपवावी.
- कोणत्याही परिस्थितीत चार भाषांचे अध्ययन अनिवार्य असू नये. मात्रा स्वेच्छेने चार किंवा अधिक भाषा शिकण्याची सोय उपलब्ध असली पाहिजे.

अंमलबजावणी कार्यक्रम- 1992

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा- 1988, 2000

इ.स. 1988 आणि 2000च्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात हे सुचविण्यात आले आहे की, 'शालेय शिक्षणात प्रत्येक पातळीवर किंवा किमान सुरुवातीच्या पातळीवर शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा असले पाहिजे. (एन. सी. एफ. एस.ई. 2000) यात मातृभाषा आणि प्रादेशिक भाषांमधील असलेल्या तफावतीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा विचार करण्यात आलेला नाही. या आराखड्यात हे सांगण्यात आले आहे की, प्रादेशिक भाषा मुलाची मातृभाषा नसल्यास त्याचे सुरुवातीच्या दोन वर्षांचे शिक्षण हे त्याच्या मातृभाषेतून व्हायला पाहिजे. तिसरी इयत्ता आणि त्यानंतरचे शिक्षण प्रादेशिक भाषेतून देता येईल. (एन. सी. एफ. एस.ई. 2000)

- भारतीय भाषांचे शिक्षण-आधार पत्र- पृष्ठ 15-16

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा- 2005

आज आपल्याला समजते की द्विभाषिकता किंवा बहुभाषिकतेमुळे ज्ञानात्मक लाभ होतो. त्रिभाषा धोरण हे भारताच्या भाषावस्थेची आव्हाने आणि संधींचा विचार करण्याचा एक प्रयत्न आहे. या धोरणातून अनेक भाषा शिकण्याचा मार्ग प्रशस्त केला पाहिजे. हे धोरण

भावनात्मक आणि क्रियात्मक पातळीवर राबवण्याची गरज आहे. याचे प्राथमिक उद्दिष्ट भारतातील बहुभाषिकता आणि सब्द्रावना याचा प्रसार करणे आहे. पुढील सूचना हे उद्दिष्ट साध्य करण्यास मदतरूप ठरू शकतील—

- भाषा शिक्षण हे बहुभाषिक असावे. मात्र हे भाषांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीनेच नाही, तर धोरणात्मक पातळीवर असावे ज्यामुळे बहुभाषिक वर्ग एक साधन संपत्ती म्हणून उपलब्ध होईल.
- धोरणातील कलम 3.1 प्रमाणे मुलांची घरातीलभाषा ही शाळेतील शिक्षणाचे माध्यम असावे.
- शाळेत वरच्या पातळीवरील शिक्षण मुलांना त्यांच्या घरातील भाषेतून देण्याची सोय नसल्यास किमान प्राथमिक पातळीवरील शिक्षण मुलांच्या घरातील भाषेतून देण्यात यावे. मुलांच्या घरातील भाषेला सन्मान देणे गरजेचे आहे. आपल्या राज्यघटनेच्या कलम 350 क प्रमाणे 'प्रत्येक राज्य आणि राज्यातील हरएक स्थानिक प्रशासक अल्पसंख्याक भाषकसमूहातील मुलांसाठी प्राथमिक पातळीवरील शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतून उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक सोयी उपलब्ध करून देतील.'

– राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा– 2005 पान 42

त्यामुळे राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (2005) साठी नेमलेल्या फोकस समूह 'भारतीय भाषांचे शिक्षण' यात सुचवतो – 'शालेय पातळीवर प्रामुख्याने प्राथमिक पातळीवच्या शिक्षणात माध्यम म्हणून मातृभाषाच असावी'. 1986साली एन. सी. ई. आर. टी. ने भाषाअध्ययनासाठी नेमलेल्या समितीने सुचवले होते की प्रारंभीच्या शिक्षणात माध्यम म्हणून मातृभाषेचाच वापर करण्यात यावा. भारताच्या संदर्भात हे अत्यंत आवश्यक आहे कारण.....

- राष्ट्राच्या पुनर्बांधणीत सहभागी होण्यास लोक प्रवृत्त होतात.
- ज्ञान मूठभर अभिजनांच्या मक्तेदारीतून मुक्त होते.
- परस्परावलंबी आणि परस्पर सहयोगी समाजाच्या निर्मितीस पोषक ठरते.
- जास्तीत जास्त लोकांना स्वतःची मते मांडण्याची संधी देते आणि त्यामुळे लोकशाही सुरक्षित ठेवण्यास मदतरूप ठरते.
- माहितीचे विकेंद्रीकरण होण्याचा मार्ग प्रशस्त करते आणि बंदिस्त प्रसारमाध्यमांच्याऐवजी मुक्त प्रसारमाध्यमांच्या विकासास मदतरूप ठरते. शिवाय

जास्तीत जास्त लोकांना शिक्षण आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाची संधी उपलब्ध करून देते.

— भारतीय भाषांचे शिक्षण—आधारपत्र, पृष्ठ 14–15

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020

- आपल्याला माहितच आहे की लहान मुलांना आपल्या घरातील भाषेत/मातृभाषेत अवघड संकल्पना अधिक लवकर समजतात. घरातील भाषा आणि मातृभाषा बऱ्याचदा एकच असते किंवा ती स्थानिक समुदायात बोलली जाणारी भाषा असते. पण कधीकधी अनेक भाषा बोलणाऱ्या घरांमध्ये, कुटुंबातील इतर सदस्यांकडून बोलली जाणारी भाषा मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेपेक्षा वेगळी असू शकते. जिथे शक्य आहे, तिथे किमान 5 व्या इयत्तेपर्यंत आणि शक्यतोवर 8 व्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम घरातील भाषा/मातृभाषा/स्थानिक भाषा/प्रादेशिक भाषा असले पाहिजे. त्यानंतर जिथे शक्य आहे, तिथे घरातील/स्थानिक भाषा एक भाषा म्हणून शिकवली जाणे सुरु राहिल. या गोष्टीचे पालन सरकारी आणि खाजगी दोन्ही प्रकारच्या शाळा करतील. विज्ञानासहित सर्व विषयांची उच्च-दर्जाची पाठ्यपुस्तके घरातील भाषेत / मातृभाषेत उपलब्ध करून दिली जातील. मुलाची भाषा आणि शिकवण्याचे माध्यम यात काही तफावत असेल तर ती लवकरात लवकर भरून काढली जाईल. हे सुनिश्चित करण्यासाठी सुरुवातीलाच सर्व प्रयत्न केले जातील. घरातील भाषेत / मातृभाषेत पाठ्यपुस्तके उपलब्ध नसतील, तरीसुद्धा शिक्षक/विद्यार्थी यांच्यातील संवादाची भाषा जिथे शक्य आहे तिथे घरातील भाषा / मातृभाषाच असेल. ज्या मुलांची घरातील भाषा आणि शिक्षणाचे माध्यम वेगवेगळे आहे, त्यांच्यासाठी द्विभाषीय अध्यापनअध्ययन सामग्रीसह शिक्षकांना द्विभाषा पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. सर्व विद्यार्थ्यांना सर्व भाषा उत्तम प्रतीने शिकवल्या जातील; एखादी भाषा शिकवण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी ती शिक्षणाचे माध्यम असणे आवश्यक नाही.
- संशोधनातून स्पष्टपणे दिसते की, 2 ते 8 वर्षे या वयात मुले अतिशय लवकर भाषा शिकतात आणि या बहुभाषिकत्वाचा त्यांना आकलनासाठी खूपच फायदा होतो. पायाभूत पायरीपासूनच मुलांना विविध भाषांची ओळख करून दिली जाईल (मात्र मातृभाषेवर विशेष भर असेल). सर्व भाषा आनंददायक आणि परस्परसंवादी पद्धतीने

शिकवल्या जातील आणि सुरुवातीच्या वर्षात मातृभाषेचे वाचन आणि पुढे लेखन शिकवले जाईल. वाचन तसेच लेखनकौशल्य विकसित झाल्यावर इयत्ता 3 री पासून पुढे इतर भाषांचे लेखन आणि वाचन शिकवले जाईल. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार दोघांच्या वतीने संपूर्ण देशभरात, सर्व प्रादेशिक भाषांमधील आणि विशेषतः भारतीय राज्यघटनेच्या अनुसूची आठमध्ये नमूद केलेल्या सर्व भाषांच्या शिक्षकांची मोठ्या संख्येने तरतूद करण्याचा मोठा प्रयत्न होतील. सर्व राज्ये, विशेषतः भारताच्या विविध भागातील राज्ये, संबंधित राज्यात, त्रिभाषा सूत्र लागू करण्यासाठी एकमेकांच्या राज्यातून मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांची भरती करण्यासाठी तसेच देशभरात भारतीय भाषांच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी द्विपक्षीय करार करतील. विविध भाषा शिकवण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी तसेच भाषा शिक्षण लोकप्रिय करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग करण्यात येईल. (4.12)

- विज्ञान आणि गणितासाठी उच्च-दर्जाची द्विभाषिक क्रमिक पुस्तके आणि अध्ययन-अध्यापन सामग्री तयार करण्याचे सर्व प्रयत्न केले जातील. म्हणजे विद्यार्थी त्यांच्या घरातील भाषा/ मातृभाषा आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये या दोन्ही विषयांवर विचार करण्यासाठी आणि मत मांडण्यास समर्थ होतील. (4.14)
- अशाच प्रकारचे प्रयत्न समृद्ध मौखिक आणि लिखित साहित्य, सांस्कृतिक परंपरा आणि ज्ञान असलेल्या सर्व भारतीय भाषांसाठी केले जातील. शिवाय, अधिकृतपणे अशा संकटग्रस्त यादीत नसलेल्या भाषासुद्धा, जसे की भारतीय राज्यघटनेच्या आठव्या अनुसूचीतील 22 भाषा बऱ्याच आघाड्यांवर गंभीर अडचणींना तोंड देत आहेत. भारतीय भाषांचे अध्यापन आणि अध्ययन प्रत्येक स्तरावर शाळा आणि उच्च शिक्षणाशी एकरूप असणे आवश्यक आहे. भाषा उपयुक्त आणि चैतन्यमय राहण्यासाठी पाठ्यपुस्तके, कार्यपुस्तिका, व्हिडिओ, नाटके, कविता, कादंबऱ्या, मासिके इत्यादींसह या भाषांमध्ये उच्च-गुणवत्तेच्या अध्ययन आणि मुद्रित साहित्याची सातत्याने निर्मिती होणे आवश्यक आहे. भाषांचे शब्दसंग्रह आणि शब्दकोष नियमितपणे अधिकृतरीत्या अद्ययावत करणे, व्यापकपणे प्रसारित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून या भाषांमध्ये वर्तमान मुद्द्यांवर आणि संकल्पनांवर प्रभावीपणे चर्चा करता येऊ शकेल. जगभरातील देशांनी इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, हिब्रू, कोरियन आणि जपानी यासारख्या भाषांमध्ये असे अध्ययन साहित्य, मुद्रण साहित्य व जगातील भाषांमधून महत्त्वपूर्ण साहित्याचे अनुवाद निर्माण करण्याचे आणि शब्दसंग्रह सतत

अद्ययावत करण्याचे कार्य केले आहे. तथापि, आपल्या भाषा चांगल्या प्रकारे जिवंत आणि प्रवाही राहण्यास प्रामाणिकपणाने मदत करण्यासाठी अभ्याससामग्री व मुद्रित साहित्य आणि शब्दकोष तयार करण्यात भारताची वाटचाल संधगतीने झाली आहे.

(22.6)

- भारतीय भाषांचा नियमितपणे उपयोग करण्याबरोबरच अध्यापन व अध्ययनासाठी त्यांचा उपयोग होईल, तेव्हाच त्यांचा प्रसार शक्य आहे. भारतीय भाषांमधील कविता, कादंबरी, वैचारिक साहित्य, पाठ्यपुस्तके, पत्रकारिता आणि इतर उत्तमोत्तम साहित्यास प्रोत्साहन देण्यात येईल. रोजगार प्राप्तीसाठी आवश्यक असणाऱ्या पात्रतांमध्ये, 'भारतीय भाषांवर प्रभुत्व' या पात्रतेचा समावेश करण्यात येईल.

— राष्ट्रीय शिक्षण नीती 2020, 22.20, मनुष्यबळ विकास मंत्रालय

अहवाल आणि संशोधन यातून स्पष्टपणे सुचविण्यात आलेले असतानाही जवळजवळ 75 वर्षांनंतरही आज हे संपूर्णतया शक्य झालेले नाही. एन. सी. आर. टी. ने माध्यम भाषांच्या संदर्भात राज्यनिहाय केलेल्या दोन पाहण्यात (पहा पृ. 51-564) असेच निदर्शनास आणले गेले आहे की, अधिकांश राज्यात अनेक भाषा माध्यम भाषा म्हणून वापरात आहेत. कागदोपत्री जरी माध्यम भाषांच्या संदर्भातील सूचना आणि आराखडा उत्साहवर्धक वाटत असला, तरी यातून घरातील भाषा आणि शाळेतील भाषा यातील तफावत मिटलेली नाही. एकीकडे घरगुती भाषा आणि शाळेतील भाषा यांच्यातील अंतर दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे नि दुसरीकडे इंग्रजीसकट इतर भारतीय भाषांमधील संवाददेखील खंडित झाला आहे. कमालीच्या मानसिक दडपणामुळे मुलांचे आकलन आणि अभिव्यक्ती दडपली गेली आहे. म्हणून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (2005) यात ही बाब ठामपणाने सांगण्याची गरज भासली की मुलांच्या घरातील भाषा त्यांच्या शाळेतील माध्यम भाषा व्हाव्यात म्हणजे मुलांचा घोळपट्टी करण्याऐवजी समजून अभ्यास करण्याकडे कल वाढेल. त्यांना शिक्षण डोइजड न वाटता आनंददायी वाटेल. स्वाभाविकच यामागे काही अडचणी आणि अनेक संभ्रम आहेत.

हे सर्व विचारात घेऊन एन. सी. ई. आर. टी. च्या भाषा विभागाने एक पाऊल टाकले आणि देशभरातील शिक्षणतज्ञ आणि काही शिक्षकांना एकत्र आणून संवाद घडवला. हा संवाद पाटणा, वाराणसी, उदयपूर आणि नवी दिल्ली इथे एक चर्चासत्राच्या माध्यमातून

घडवण्यात आला. यात मुलांची स्वतःची भाषाच त्यांच्या आकलनाचे माध्यम व्हावे यावर एकमत झाले. मात्र यात मोठी अडचण अंमलबजावणीची आहे. या चर्चेतून एक गोष्ट पुढे आली की, यासंबंधात व्यापक पातळीवर तयारी करण्याची आवश्यकता आहे. निव्वळ शैक्षणिकच नाही तर सामाजिक आणि प्रशासकीय भूमिकेच्या बाबत नीट तयारी करावी लागणार आहे. त्यासाठी 'आकलनाचे माध्यम' याबाबत एकवाक्यता निर्माण करण्यासंबंधी सक्रिय पावले उचलावी लागणार आहेत.

* * *

2

भाषा आणि आकलन

- मुलांची समज आणि भाषा
- आकलनाचे माध्यम म्हणून भाषा
- भाषा आणि सामाजिक समता
- मुलांच्या अस्मितेचा प्रश्न
- सार्थक शिक्षणाचा प्रयत्न

भाषा आणि समज यांचा सखोल संबंध असूनही शिक्षण पद्धतीत आकलनाचे महत्त्व गौण मानण्यात आले होते. मागील काही वर्षांत शिक्षणविषयक नवीन धोरणांच्या झालेल्या आखणीत प्रथमच शिक्षणात आकलनाचे महत्त्व अधोरेखित

करण्यात आले होते. तत्पूर्वी आकलन म्हणजे काय, याविषयी काहीच स्पष्टता नव्हती. निव्वळ ज्ञान देणे आणि ते आत्मसात करणे हीच परंपरा सुरू होती. अजूनही तसेच काहीसे सुरू आहे. सर्वात आधी आम्हाला मुलांची भाषा म्हणजे काय हे नीट समजून घ्यावे लागणार आहे.—

मुलांची समज आणि भाषा

- शाळेत येण्यापूर्वी भाषेच्या माध्यमातूनच मुले जगाचा अनुभव घेत असतात.
- मुले भाषा शिकत नसून मेंदूत ग्रहण करतात.
- मुलांमध्ये आकलनशक्ती असते नि ते स्वतः आकलन क्षमता विकसित करतात.
- मुलांच्या सभोवताली अनेक भाषा असणे ही समस्या नसून साधन आहे. अनेक भाषा शिक्षणात समता निर्माण करण्याचे कार्य करतात.
- अभ्यासक्रम आणि भाषा या दोन्ही बाबी जेव्हा खासगी आयुष्यात येतात तेव्हा आयुष्य अधिक समृद्ध होते.
- सहा वर्षांच्या मुलाची भाषा गुंतागुंतीची असू शकते. त्याच्या जवळ भाषेचे परिपूर्ण व्याकरण असते नि त्यातून ते व्यक्त होत असते. जर त्यावर माध्यमाच्या रूपात दुसरी भाषा थोपविण्यात आली, तर त्याचे आकलन समृद्ध होणार नाही.

चॉम्स्कीच्या (1959) 'रिव्यू ऑफ स्किनर्स वर्बल बिहेवियर' याने व्यवहारवादाचा पाया डळमळून गेला होता. चॉम्स्कीने तर्क देत सांगितले की भाषिक क्षमता जन्मजात असते. असे नसते तर भाषिक व्यवस्था आत्मसात करण्याची प्रक्रियाच शक्य झाली नसती. मात्र पियाजे (1962-1983) इनहेल्डर आणि पियाजे (1958) आणि व्यंगोत्स्की (1978, 1986) यांच्यासारख्या मानसशास्त्रज्ञांनी दोन्ही अतिरेकी भूमिकांचा सुवर्णमध्य साधला आहे. व्यवहारवादी मंडळींच्या दृष्टीने मेंदू हा कोऱ्या पाटी सारखा असतो, तर ज्ञानात्मक दृष्टी असलेल्यांच्या दृष्टीने भाषा मानव-मेंदूत जन्मतःच असते. सार्वत्रिक व्याकरणाच्या रूपात. पियाजेच्या मतानुसार भाषा इतर ज्ञानात्मक घटकांप्रमाणेच सभोवतालचे वातावरण आणि अंतःप्रेरणांच्या माध्यमातून विकसित होत असते.

— भारतीय भाषाओं का शिक्षण-आधार पत्र, पृष्ठ 8

भाषा: आकलनाचा आधार

आकलन आणि भाषा यांचा संबंध वारा आणि त्याच्या लहरी यांच्यासारखा आहे. आपले आकलन हे भाषेतून तयार होत असते. भाषेशिवाय आकलनाचा विचार करणेही अशक्य आहे. मात्र शाळांमधून भाषेचा वापर एक 'टूल' म्हणून केला जात आहे. आपणास या दिशेने अधिक काम करावे लागणार आहे आणि भाषा माणसाच्या आकलनक्षमतेचा एक निश्चित आधार आहे असा विश्वासही निर्माण करावा लागणार आहे. आपण सध्या काय करत आहोत? याबाबतही भाषाच जागृत करत असते. भाषेच्या माध्यमातूनच वर्तमानातून गतकाळात आणि भविष्यकाळात ये-जा करता येते. कालच्या परिस्थितीच्या आधारावरच उद्या काय करावे लागणार आहे याची कल्पना करता येते. स्वतःच्याबाबत विवेकबुद्धीने निर्णय घेण्याचे कामही भाषाच करते. माणसाच्या या सर्व अवस्थांची जडण घडण त्याच्या भोवतालातच होत असते आणि तसे होण्याचा मुख्य आधार आकलन हेच आहे. माणसाची समज ही भाषेतूनच तयार होत असते. भाषेच्या माध्यमातूनच आपण विविध संकल्पनांना आकार देतो, नातेसंबंधांचे जाळे तयार करतो, आपल्या अनुभवांना सार्थक करत असतो, स्वतःचा दृष्टिकोन तयार करतो आणि इतरांचे दृष्टिकोन समजून घेतो. त्यामुळेच माणसाला माणूसपण बहाल करण्याच्या आवश्यक घटकांमध्ये भाषाच आपली समज घडवते.

मुलांच्या मेंदूत भाषेची रचना जन्मतःच असते. संकल्पनांचा आराखडा याच भाषेतून

तयार होत असतो. जेव्हा मुले कोणतीही नवीन वस्तू पाहतात तेव्हा त्या वस्तूचा संबंध आपल्या पूर्वानुभवाशी लावतात आणि तिच्याबद्दलच्या वैशिष्ट्यांना जाणून घेतात. त्यामुळेच त्या वस्तूची संकल्पना तयार होते. जेव्हा मूल मोठे होते तेव्हा ओळखीच्या गोष्टींसोबत अनोळखी वस्तूची सुसंगती लावू शकतो आणि त्याविषयी बोलू शकतो. हे भाषेमुळेच शक्य आहे. त्यामुळेच मुलांच्या मनात पूर्वापार असलेल्या आणि नव्या संकल्पनांना वेगवेगळ्या परिस्थितीत वापरण्याची संधी देण्यात आली पाहिजे. तसे झाले, तरच त्यांची समज आकारास येईल.

एक मुलगी मोर उडताना पाहून त्याला 'चिऊ' म्हणते आणि त्याच मोराला चालताना पाहून 'भू भू' म्हणते. कारण दीड वर्षांच्या या मुलीच्या संकल्पना आकार घेत आहेत. तिच्या दृष्टीने उडणारा पक्षी असतो आणि चालणारा प्राणी असतो. सहा महिन्यांनंतर तीच मुलगी भिंतीवर सरकणारी पाल पाहून तिला 'चिऊ' म्हणते आणि तिची आई 'पाल' म्हणते, तेव्हा ती दचकते. कारण आता तिच्या संकल्पना स्पष्ट होत आहेत. तिच्या शिकण्याची आकलनाची ही पद्धत आहे. एखाद्या वस्तूला पाहून मुले 'हे काय आहे?' असे विचारतात. खरे तर ते एखादा शब्द विचारत नसून त्याविषयीची संकल्पना विचारत असतात. मुले सुरवातीपासून ज्या भाषेत बोलायला सुरवात करतात, तिच्यातूनच त्यांची समज विकसित होत असते, त्यातूनच ते अर्थ लावतात. त्यांच्या मनातील तो अर्थ आपण समजून घेणे गरजेचे आहे.

— एक प्रतिभागी

भाषा आणि सामाजिक समता

सार्वजनिक जीवन, भाषा आणि माणूस यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. सर्जनशीलतेत यांची महत्त्वाची भूमिका असते. मूल त्याच्या अनुभवांना भाषेच्या माध्यमातून जतन करते नि त्यांना अर्थपूर्ण आकार देते. ही प्रक्रिया कोणत्या ना कोणत्या भाषेतूनच होत असते आणि ही भाषा मुलाची मातृभाषा असू शकते. अर्थात सर्जनशीलतेचा प्रारंभ स्वभाषेतूनच होत असतो. कारण काही विशिष्ट भावनात्मक शब्द हे स्वभाषेतूनच येत असतात.

मूल पहिल्यांदा शाळेत येते, तेव्हा त्याला हेच सांगितले जाते की, त्याने त्याच्या भाषेत न बोलता शिक्षकांनी ठरविलेल्या भाषेतूनच व्यक्त व्हायचे आहे. ज्या भाषेतून ना तर त्याने आजपर्यंत विचार केला नाही आणि त्यातून व्यक्तही झाले नाही. याचे परिणाम

फार गंभीर होऊ शकतात. आपण ही बाब लक्षात घेतली पाहिजे की, मूल स्वभाषेतूनच व्यक्त होते नि स्वभाषेतूनच त्याच्या अनुभवांचा अर्थ लावत असते. मुलाच्या या सहज प्रवृत्तीला शिक्षण प्रक्रियेतून डावलणे म्हणजे केवळ मुलाला डावलणे नसून सामाजिक समता, सामाजिक न्याय आणि स्वातंत्र्य नाकारणे आहे. यामुळे 'गप्प राहण्याच्या संस्कृती'सोबतच मानसिक कुचंबणेत वाढ होईल. कारण जेव्हा शब्दातून व्यक्त होता येत नाही तेव्हा व्यक्त होण्यासाठी इतर मार्ग शोधले जातात. आदर्श समाजनिर्मितीसाठी मुलांना स्वभाषेत मनन चिंतन आणि लिहिण्या-वाचण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी लागणार आहे. महात्मा गांधींनी सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी 'हिंद स्वराज' (इ.स. 1909) हे पुस्तक म्हणूनच त्यांच्या मातृभाषेत, गुजरातीत लिहिले, इंग्रजीत नाही.

आमची शिक्षण व्यवस्था काही लोकांच्या भाषेचा स्वीकार करते, तर काही लोकांच्या भाषेला नाकारते. असे करणे म्हणजे म्हणजे शिक्षण घेण्याचा, ज्ञान संपादन करण्याच्या एकमेव साधनाला नाकारणे आहे. आपण लक्षात घेतले पाहिजे की नवीन मशीन तयार करणे, नवीन संशोधन करणे किंवा आपल्या समाजाबाबत नवा विचार मांडणे हे तेव्हाच शक्य होईल, जेव्हा आपण स्वभाषेत विचार करायला सुरुवात करू. आणि हे शालेय भाषेच्या बाबतीत लवचिक धोरण स्वीकारण्यात येईल तेव्हाच शक्य होईल.

मुलांच्या अस्मितेचा प्रश्न:

अशा दोन शाळांची कल्पना करा, ज्यांचे आपापले भाषा धोरण आहे. एका शाळेत मुलगा येतो नि स्वभाषेत व्यक्त होतो. मग ती भाषा त्याच्या घरची किंवा जनजातीय का असेना. त्याच्या भाषेचा वर्गात आदरपूर्वक स्वीकार केला जातो. त्याच्या भाषेत तो कसाही बोलला तरी त्याला 'गावंढळ' म्हटले जात नाही किंवा त्याच्या बोलण्याला चुकीचे ठरवले जात नाही. त्याच्या भाषेत तो त्याच्या वडलांना, आजोबांना किंवा कोणत्याही मोठ्या माणसाला 'तू' अशी हाक मारतो. इतकेच नाही तर तो आपल्या शिक्षकांनादेखील 'तू' असेच म्हणतो. त्यावेळी त्याला रागावले जात नाही, त्याला 'गावंढळ' म्हणून गप्प बसायला सांगितले जात नाही. या शाळेत या मुलाला हळूहळू बाह्य जगताशी आणि ज्ञान परंपरेशी जोडण्यासाठी प्रादेशिक भाषेकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. आणि असे करताना त्याचा आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वासाला तडा जाणार नाही याची काळजी घेतली जाते. या शाळेत मुलाच्या पूर्वज्ञानाचे कौतुक केले जाते. या शाळेत मुलगा त्याची

मातृभाषा ते प्रादेशिक भाषा हा प्रवास अगदी स्वाभाविकपणे करतो.

दुसऱ्या शाळेत मुलाचे शिक्षण पहिल्याच दिवसापासून परकीय भाषेत सुरु होते. या शाळेत मुलगा त्याच्या भाषेत बोलला तर त्याला 'गावंढळ' म्हटले जाते. या शाळेत मुलाच्या घरातील भाषेला नाकारण्यात येते.

दोन्ही शाळांतील मुलांचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, पहिल्या शाळेतून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांत आत्मविश्वास आहे. या मुलाच्या मनात स्वभाषेबद्दल कोणतीही हीन भावना नसेल. या मुलाचे इंग्रजी सोबतच प्रादेशिक भाषेवरही योग्य प्रभुत्व असल्याचे दिसून येईल. त्याउलट दुसऱ्या शाळेतून बाहेर पडलेल्या मुलाची भाषा नाकारली गेल्यामुळे तो बुजरा असेल आणि दुसऱ्या भाषेत गुंतल्यामुळे त्याचे सगळे लक्ष विचारांच्या सहज अभिव्यक्तीऐवजी योग्य उच्चारण आणि व्याकरणावर राहिल. कालांतराने तो मुलगा विचारांच्या सुसंगतीऐवजी भाषाशुद्धी करण्यातच अडकून पडेल.

दुमका परिसरात साक्षरता मोहीम सुरु असताना (प्रौढांसाठी) हिंदी भाषेतून पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात आली. पुस्तके उत्तम असूनही त्यातून कोणत्याही प्रकारचे आकलन होत नव्हते. त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या मदतीने नवीन पुस्तके तयार करून घेण्यात आली आणि ही पुस्तके लोकप्रियही झाली. ही पुस्तके संधाली भाषेतून तयार करण्यात आली होती. काहींच्या मते सुरुवातीला असे करणे ठीक आहे मात्र नंतर व्यवहाराच्या भाषेचादेखील समावेश करण्यात यावा.

याच अनुभवाचा वापर शालेय पातळीवरपण केला जावा. म्हणजे समजूत विकसित होण्यासाठी स्वभाषा आणि नंतर हळूहळू जास्त वापर असलेली भाषा किंवा संपर्क भाषा.

— एक सहभागी

मुलांना आपल्या परिसराच्या आणि सभोवतालच्या जगाबद्दलचे आकलन असते आणि ते शाळेत आपली अस्मिता घेऊन येतात. शाळेत जर त्याची भाषा नाकारली गेली, तर ज्या भाषेतून त्यांची आत्तापर्यंतची जडण-घडण झाली आहे, त्या भाषेलाच नाकारले जाते. ज्या भाषेतून मुलाची अस्मिता तयार झाली आहे, ज्या भाषेतून त्याचे जगाबद्दलचे आकलन विकसित झाले आहे, तिला नाकारणे म्हणजे फक्त त्याच्या मातृभाषेलाच नाकारणे नाही, तर त्याच्या आकलनाच्या आधारालाही नाकारणे आहे. त्यामुळेच मुलाच्या भाषेचा

आपण स्वीकार केला पाहिजे. त्याच्या भाषेच्या मर्यादा असू शकतात, पण आपण तिचा या मर्यादांसह स्वीकार केला पाहिजे. सुरवातीला त्याला त्याच्या भाषेतूनच वाचण्याची, समजण्याची संधी दिली गेली पाहिजे. नंतर हळूहळू त्याला प्रादेशिक आणि ज्ञानभाषेकडे वळवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असे केल्याने नव्या गोष्टींना सार्थकपणे समजण्यात मदतच होईल आणि शिकताना आत्मविश्वास येईल आणि ते आत्मनिर्भर होण्यास मदत मिळेल. मूल सुरवातीपासून जी भाषा बोलते तिच्यातूनच त्याची समज विकसित होते आणि त्या भाषेतूनच ते अर्थग्रहण करते. अर्थग्रहण प्रक्रियेचे हे महत्त्व आपण समजले पाहिजे. यासाठी वर्गात नव्याने तयारी करावी लागणार आहे—

'स्वराज' याविषयी बोलतानादेखील आपण परकीय भाषेचा वापर करतो हे किती दुःखद आहे. जे शिक्षण इंग्रजांनी नाकारले, ते आपल्याला भूषणावह आहे हे समजून घेतले पाहिजे. ज्या गोष्टी ते विसरून गेले आहे, त्यांनाच आपण आपल्यातील अज्ञानतेमुळे कवटाळून आहोत. ते त्यांच्या भाषा विकसित करू पाहत आहेत. 'वेल्स' हा इंग्लंडचा एक लहानसा तालुका आहे; त्याची भाषा अगदी नगण्य आहे. अशा भाषांना पुनर्जीवित करण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत.

वेल्स'च्या मुलांनी वेल्स भाषेतूनच बोलावे असे प्रयत्न तिथे सुरु आहेत. यात इंग्लंडचे कोषाध्यक्ष लॉयड जॉर्ज यांची महत्त्वाची भूमिका आहे. आणि आपण काय करीत आहोत? आपण एकमेकांना पत्र लिहितो तेही चुकीच्या इंग्रजीत. आपण आपले उत्तमोत्तम विचार इंग्रजीतून मांडण्याचा प्रयत्न करतो. जर हे फार काळ सुरु राहिले, तर मला वाटते येणारी पिढी आपला तिरस्कार करेल आणि आपल्या अंतरात्म्याला तिचा शाप लागेल.

मला तर असेच वाटते की, आपण आपल्या सर्व भाषांना उज्वल केले पाहिजे. आपण आपल्या भाषेतूनच शिक्षण घेतले पाहिजे ही बाब समजावून देण्याची ही योग्य जागा नाही. जी इंग्रजी पुस्तके उत्तम आहेत त्यांचे आपल्या भाषेत अनुवाद झाले पाहिजेत.

-हिंद स्वराज

- काळ, भाषा आणि आकलन परिवर्तनशील आहेत. परिवर्तनाची प्रक्रिया विचारात घेऊनच आकलनाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.
- मूल जगभरातील भाषा शिकण्याची क्षमता घेऊन जन्माला येत असते. त्याच्या या

क्षमतेचा वर्गात आदर केला जावा.

- मुलाच्या संकल्पना, त्याचे अनुभव आणि त्याच्या भाषेला वर्गात स्थान असले पाहिजे.
- त्याला ध्वनीसोबत बागडण्याची संधी दिली पाहिजे.
- त्याला स्वतःहून अर्थ लावण्याची मुभा असली पाहिजे.
- परिभाषांमध्ये न अडकता थेट संकल्पना समजावून सांगण्याचे तंत्र शिक्षकांनी विकसित केले पाहिजे.
- पाठ्यपुस्तकाच्या मर्यादा ओलांडून मोठा अवकाश निर्माण केला पाहिजे.
- भाषांतरातील यांत्रिकतेला सर्जनशील केले पाहिजे.
- संदर्भाशिवाय भाषा शिकवणे थांबविले पाहिजे. अर्थात, क, ख, ग, घ, किंवा A, B, C, D म्हणजेच भाषा हा गैरसमज दूर झाला पाहिजे.
- भाषा मुलाची अस्मिता, संस्कृती आणि विकास यांच्याशी निगडित असते.
- भाषा हे त्याच्या प्रगतीचे माध्यम आहे.
- कोणतीही नवीन गोष्ट पाहताना मूल ती भाषेच्या चष्यातूनच पाहते.
- अनुभवांचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण भाषेच्या भक्कम पायावरच करता येते.
- ज्या मुलांना बोलता येत नाही, त्यांचीही स्वतःची एक भाषा असते.
- मराठीत स्थानिक भाषेचा प्रवाह सहज मिसळेल याकडे शिक्षकांनी लक्ष दिले पाहिजे, मग ते उच्चारण असो, वाक्यरचना असो किंवा वाक्प्रचार असो. यामुळे मराठी आणि स्थानिक समूहांना आधार मिळेल.

सार्थक शिक्षणाचे प्रयत्न:

आपल्या शिक्षण व्यवस्थेने मुलांवर इतर भाषा किंवा प्रादेशिक भाषा लादून 'गप्प राहण्याच्या संस्कृतीला' जन्म दिला आहे. मुलांच्या आकलनाच्या सगळ्या वाटा बंद करून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. पापुआ गिनी हा अनेक द्वीपांचा एक लहानसा देश आहे. या देशाने आपल्या भाषानीतीच्या माध्यमातून दाखवून दिले आहे की, प्राथमिक शिक्षण चारशेपेक्षा अधिक भाषांमधूनही देता येऊ शकते. या देशाने भाषेला आकलनाचे माध्यम म्हणून विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मुलांच्या भाषेसोबतच इंग्रजी किंवा इतर एखाद्या भाषेशी अनुबंध जोडण्याचा प्रयत्न

केला आहे. आपल्यालाही या दृष्टीने प्रयत्न करावे लागणार आहेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात आपण जपान, कोरिया, क्यूबा, फिनलँड आणि कॅनडा सारख्या देशांच्या भाषानीतीचे अनुकरण केले पाहिजे. मूल त्याच्या भाषेमुळे मागे पडू नये या गोष्टीवर कॅनडा या देशात अधिक लक्ष देण्यात आले आहे. आमच्याकडे 'शिक्षणाचा हक्क' या कायद्यान्वये मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर टाकण्यात आला आहे. मुलांच्या योग्य शिक्षणासाठी ते सार्थक असणे गरजेचे आहे. शिक्षणातून मुलांच्या क्षमतेत वाढ व्हावी असे प्रयत्न आपल्याला करावे लागणार आहे. या प्रकारचे शिक्षण स्वभाषेतूनच देता येईल. भाषाशास्त्रज्ञदेखील असेच म्हणतात की स्रोत भाषा समृद्ध असेल, तरच दुसरी भाषा व्यवस्थित शिकता येईल.

* * *

3

बहुभाषिकता

- बहुभाषिकतेचे उद्दिष्ट
- मुलाची भाषिक क्षमता
- सार्वत्रिक व्याकरणाची संकल्पना
- बहुभाषिकता आणि अल्पसंख्याक व आदिवासी भाषा
- बहुभाषिकता आणि दक्षिण भारतीय भाषा
- बहुभाषिकता आणि इंग्रजीचा वर्ग
- बहुभाषिक वर्ग
- बहुभाषिकतेची आव्हाने

येत नाही त्याला ढगातले काय कळणार? मुलांच्या भाषाशिक्षणाच्या संदर्भात वरील गोष्ट महत्त्वाची आहे. यातून हे स्पष्ट होते की, आपल्याला पायाभूत शिक्षणाच्या वाटा धुंडाळल्या पाहिजेत. बहुभाषिकता अशीच एक वाट आहे.

बहुभाषिकतेचे उद्देश

बहुभाषिकता आपल्या जीवनाचा आणि संस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक आहे. आपली संस्कृती आपल्या अस्मितेशी निगडित आहे. आपण सगळे बहुभाषिक आहोत. आपले बहुभाषिक असणे आपल्याला दुसऱ्यांशी जोडण्यात आणि त्यांना समजण्यास मदत करते. अलीकडे एका देशातून दुसऱ्या देशात लोक जा-ये करतात. इतकेच नव्हे, तर ते तिथल्या आर्थिक, सामाजिक जीवनातही स्वतःची जागा निर्माण करतात. त्यामुळेच आता एक राष्ट्र, एक भाषा, एक संस्कृती अशा मान्यतांना कोणतेही स्थान नाही. हा विचार म्हणजे केवळ कृतघ्नताच नव्हे, तर वैश्विक ज्ञानाकडे पाठ फिरवण्याचा करंटेपणा होईल.

नक्षत्रांचे अगाध ज्ञान असणारे महान खगोलशास्त्रज्ञ आलेत म्हणून एका गावात खूप खळबळ उडाली. दोन दिवस आकाशाकडे डोळे लावून, आदरातिथ्य करवून घेणारे महाज्ञानी तिसऱ्या दिवशी दिसेनासे झाले. लोकांनी शोधाशोध सुरु केली तेव्हा सापडले ते कुठे, तर एका विहरीत हातपाय मारत होते. लोक म्हणू लागले, “ज्याला जमिनीवर धड चालत

आपण हे जाणतो आणि याचा भरपूर लाभही घेतो. ही गोष्ट मुलांच्या जीवनाशी देखील निगडीत आहे, हे कोणीही नाकारू शकत नाही. मग मुलांना का यापासून दूर ठेवले जाते. मुलांना समजून घेण्यासाठी, त्यांच्याशी नाते घट्ट करण्यासाठी, त्यांना शाळेशी जोडण्यासाठी, त्यांची घरातील भाषा आणि शाळेची भाषा यांत एक सेतू बांधण्यासाठी बहुभाषिकता मुख्य भूमिका बजावते.

मुलांना मातृभाषा येते, आजूबाजूच्या वातावरणात तिचा होणारा उपयोग ते पाहतात. गरज आहे ती त्यांच्या स्वतःच्या भाषेला भक्कम आधार देऊन त्यांची भाषा आणि दुसरी भाषा यांत सेतू उभारण्याची. यातून दोन तीन भाषांच्या माध्यमातून ते सहजपणे शिक्षण ग्रहण करू शकतील.

मातृभाषेचा उपयोग पाठीच्या कण्यासारखा केला गेला पाहिजे. लेखन वाचन आपण एकदाच शिकतो. मातृभाषेतील हे कौशल्य पक्के झाले, तर इतर भाषांमध्ये लेखन वाचन खूप सोपे होते.

मुलाची भाषिक क्षमता

बहुतेक मुले शाळेत येण्यापूर्वी केवळ एक भाषा नाही, तर अनेक भाषा शिकून येतात. शाळेत येण्यापूर्वी मुलाला जवळजवळ पाच हजार अथवा त्यापेक्षाही अधिक शब्द माहीत असतात. म्हणजेच बहुभाषिकता आपल्या परिचयाची आणि अस्मितेची

चार वर्षांच्या प्रत्येक मुलात अनेक भाषा शिकण्याची उपजत क्षमता असते.

× × ×

भारतीय राज्यघटनेतील परिच्छेद 29 प्रमाणे, "आपल्या भाषा संस्कृतीला वाचविण्याचा अधिकार आहे." स्वतःच्या भाषेचे संरक्षण, सुलभीकरण, व तिची जोपासना' याबद्दल परिच्छेद 30 आणि 350 अ मध्ये सांगितले आहे.

निर्धारक आहे. इतकेच नाही, तर अगदी दुर्गम गावातील एखादा एकच भाषा जाणणारा माणसातसुद्धा वेगवेगळ्या परिस्थितीत योग्य भाषेचा वापर करण्याची क्षमता असते. विविध अभ्यासांतून समजते की बहुभाषिकतेचा संज्ञानात्मक विकास, सामाजिक सहिष्णुता, विकेंद्रित चिंतन तसेच शैक्षणिक

ज्ञानाशी सकारात्मक संबंध असतो. भाषाशास्त्रीय दृष्ट्या सगळ्याच भाषा ज्यांना आपण बोली, आदिवासी किंवा मिश्र भाषा म्हणत असतो. त्या सगळ्याच भाषा इतर भाषांप्रमाणेच असतात.

भाषा एकमेकींच्या सानिध्यात भरभराटीस येतात, त्याबरोबरच आपली वैशिष्ट्येही जपतात. बहुभाषिक वर्गात प्रत्येक मुलाच्या भाषेचा सन्मान करत मुलांच्या भाषाभिन्नतेला शैक्षणिक कृतीचा भाग समजून भाषाशिक्षण अनिवार्य असावे.

सार्वत्रिक व्याकरणाची संकल्पना

भाषाविद्वानांचेही भाषाशिक्षणाच्या संदर्भात असेच मत आहे. प्रत्येक भाषेत स्वर आणि व्यंजन असतात. प्रत्येक भाषेचे स्वतःचे वैशिष्ट्य असते. ती कधीच एकदुसरी सारखी नसते. ती 'अद्वितीय' असते. उदाहरणादाखल "मी माझी गोष्ट सांगण्याचा प्रयत्न करतो आहे", "ट्राय करतो आहे", "तुम्ही खाण्याचा प्रयत्न करा", "ट्राय करून तर बघा." इथे प्रत्येक वाक्यांमध्ये "ट्राय"चा संदर्भ बदलतो. या उदाहरणावरून स्पष्ट होते की, पर्यायवाची शब्द नेहमी एकच अर्थ देत नाहीत. ज्या व्यक्तीला दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषांचे ज्ञान आहे, तिच्याजवळ एकाच भाषाव्यवस्थेचे दोन भाग आहेत आणि भिन्न भिन्न भाषांची वेगवेगळी 'व्यवस्था'ही आहे. "बच्चे ने बोतल तोडी" हे उर्दू, पंजाबी, हिंदी कोणत्या भाषाव्यवस्थेमधील वाक्य आहे? तिन्हीमधील असू शकते. "मुंडे नाल मै नी जा सकदी" [मुलांबरोबर मी जाऊ शकत नाही] पंजाबीत 'मुंडे' बरोबर 'दे' जोडायची गरज नाही. ह्या सर्व भाषेच्या स्वतःच्या व्यवस्था आहेत. मुले आपसूकच सभोवताली बोलल्या जाणाऱ्या भाषेतील ध्वनी, वाक्यरचना आणि शब्द शिकतात. दोन भाषांमधील फरक समजतात. भाषेची संरचनात्मक निर्मितीही जाणतात. उदाहरणादाखल मैसूरची व्यक्ती 'कंगव्याला' 'कांघी' म्हणेल. आपण भाषाव्यवस्थेला ओळखू शकलो, तर शिकताना येणाऱ्या अडचणी सहज समजू शकतो. ज्याच्याजवळ दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषा आहेत, त्याच्याजवळ एक शरीर दोन आत्मे आहेत. हा विकासाचाच भाग आहे. एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, भाषा लुप्त झाली, तर तिच्याबरोबर संस्कृतीसुद्धा लुप्त होईल. आफ्रिकेत भाषा लुप्त झाल्यामुळे संस्कृती नष्ट होण्याच्या बेतात होती. परंतु लोकं वेळेवर सावध झाले.

नागालँडमध्ये जरी इंग्रजी सरकारी कामकाजाची भाषा झाली असली तरी गरजेपोटी 17 आदिवासी भाषांनादेखील प्राथमिक स्तरावर (शिक्षण) स्वीकारले गेले आहे. एक भाषा तर एम. ए. पर्यंत शिकवली जाते. सर्वशिक्षा अभियान द्वारा प्रयत्न सुरु झाले आहेत की मुलांना त्यांच्या भाषेतच शिकवले जावे.

बहुभाषिकता आणि अल्पसंख्याक व आदिवासी भाषा

सामान्यतः ज्या भाषा कमी लोक बोलतात, त्यांची मुले शाळेत येऊ शकत नाहीत मात्र बहुभाषिकतेचा आदर करून मुलांना शिक्षणाच्या कक्षेत आणता येऊ शकते. बहुभाषिकतेच्या संदर्भात भाषिक अल्पसंख्याकांना त्यांच्या भाषेत शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. भाषेच्या संरक्षणासाठी एक समिती स्थापन करावी. अल्पसंख्याक भाषा आयोगाच्या मते अजूनही काही भाषा आहेत, ज्या अल्पसंख्यांक नसूनही शैक्षणिक कक्षेच्या बाहेर आहेत.

आदिवासी मुलांना पुढे आणण्यासाठीच बहुभाषिकतेचा मुद्दा असल्याचे संशोधन सांगते. आदिवासी मुले जेव्हा शाळेत येतात, तेव्हा त्यांना नवीन भाषा मिळते मग ती असमिया असो वा कोणतीही दुसरी भाषा. त्यांना मुख्यप्रवाहात सामावून घेण्यासाठीच शाळेत आणले जाते. मग त्यांची भाषा चेन्जू अथवा इतर कोणतीही असेल. परिणामस्वरूप ज्या भाषेत त्यांना त्यांच्या संस्कृतीचे आकलन झालेले असते, तिच्यापासूनच ते लांब जातात.

बहुभाषिकता आणि दक्षिण भारतीय भाषा

एक समजूत अशीही आहे की दक्षिण भारतासाठी तिथली भाषा तामिळ, कानडी, तेलुगु, मल्याळी आणि इंग्रजीच पुरेशी आहे. त्रिभाषा धोरणानुसार तिसरी भाषा म्हणून हिंदी शिकणे त्यांना ओझे होऊ शकते. सगळ्या राज्यांची स्वतःची आधिकारिक भाषा आहे. मुलांच्या स्वतःच्या आणखीनही भाषा आहेत आणि तिसरी भाषा इंग्रजीदेखील आहे. आता असा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो की, इतक्या भाषा असूनही प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतच का?

यासंदर्भात लक्षात घेण्याची बाब ही की, बरीच मुले पाचवीनंतर शिक्षण सोडून देतात. मातृभाषा तर त्यांना येतेच. त्यामुळे पाचवीपर्यंतचे शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेत असेल तर शिकणे सोपे होईल. नाहीतर पाचही वर्षे दुसरी भाषा शिकण्यातच निघून जातील आणि त्यातून काहीही निष्पन्न होणार नाही. त्रिभाषा सूत्र म्हणजे बहुभाषिक संकल्पना नाही, कोणती नितीदेखील नाही. फारतर याला एक कार्यक्रम म्हणता येईल. यातून भाषाविविधतेचा संदर्भ नव्याने पाहता येईल. हे बहुभाषिकतेद्वारेच होऊ शकेल.

बहुभाषिकता आणि इंग्रजीचा वर्ग

इंग्रजी शिक्षणाचा उद्देश आपल्या सगळ्याच भाषांना समृद्ध करू शकतील अशा बहुभाषिकांना तयार करणे आहे. हाच स्वीकृत आणि राष्ट्रीय दृष्टीकोन आहे. म्हणूनच इंग्रजी कोणत्याही [I-III किंवा IV किंवा V/VI] वर्गापासून सुरु होत असली तरी ती

अर्थपूर्ण पद्धतीने शिकवली जावी. परंतु साधारणतः इंग्रजीच्या वर्गात मातृभाषेचा प्रवेश गुप्त घुसखोराच्या रुपात होतो. उत्तरे लिहू घालताना शिक्षक पाठाच्या “बरोबरीने अनुवाद आणि व्याख्या” करत पुढे जातात.

आकलनाच्या टप्प्यात मुलांच्या मातृभाषेचा भरपूर उपयोग करून घेऊन किंवा इंग्रजीशी संबंध लावून योग्य स्थान देता येते. प्रभू [1987] याचे एक उदाहरण देतात- “बंगलोर प्रकल्पात मातृभाषेच्या वापराची कक्षा कामाच्या गरजेनुसार आपसूकच निर्माण झाली होती. तिथे साहित्य इंग्रजीत होते आणि उत्तरही इंग्रजीतच होते. त्यामुळे मातृभाषेनेच इंग्रजीला बोधगम्य केले. जर इंग्रजीत विविध प्रकारचे साहित्य उपलब्ध असेल आणि त्याला समजून घेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न होत असेल, तर मातृभाषा अडथळा ठरत नाही, उलट सहाय्यकच ठरते.” क्लेशन [1985:94] सांगतात की “पाठोपाठ केलेला अनुवाद प्रभावी नसतो.” वर्गात दोन भाषांचा उपयोग करताना पहिल्या भाषेचा पार्श्वभूमीसारखा उपयोग करत लक्ष्य-भाषेतील साहित्याला बोधगम्य करण्यासाठी उपयोग करावा.

इंग्रजी भाषाशिक्षणासाठीची सामग्री तयार करताना मातृभाषेचा वरील धोरणाप्रमाणे उपयोग करण्याची समज निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांचा सहभाग ठरवण्याची गरज आहे. भाषा-शिक्षणाचे नेमके धोरण कोणते असू शकते, याबाबत शिक्षकांची मनोभूमी तयार करणे गरजेचे आहे.

काही शक्यता

- प्राथमिक शाळांमध्ये भाषांमधील तसेच “भाषा” आणि “विषय” यातील व्यत्यय दूर करण्याचा प्रयत्न करावा लागेल. पूर्व प्राथमिक पातळीवर किमान 1 ते 3 वर्गापर्यंत जे उपक्रम मुलांना सभोवतालच्या जगण्याची जाणीव करून देण्यासाठी दिले जातात, ते इंग्रजीबरोबरच मातृभाषेत दिले जाऊ शकतात [दास 2005] याप्रकारच्या बहुभाषिक उपक्रमांच्या निर्मितीसाठी साधनसामग्री तयार करण्याची आणि शिक्षकांच्या मदतीने एकापेक्षा अधिक भाषांचे उदाहरण असेलेली एक सुस्पष्ट निर्देशिका तयार करण्याची आवश्यकता आहे. तिच्यात कोड परिवर्तनाची लवचिकचताही असायला हवी.
- एकापेक्षा अधिक भाषांमध्ये समांतर पाठ उपलब्ध करून देणे हे एक धोरण राबविले जाऊ शकते. एन. बी. टी. ने इंग्रजीच्या बरोबरच भारतीय भाषांमध्येदेखील कथा प्रकाशित केल्या आहेत. [पहा, अमृतवल्ली आणि रामेश्वर राव, 2001] प्रॉमिस फाउंडेशनने चार भारतीय भाषा आणि इंग्रजीत मोठी पुस्तके तयार करवून घेतली आहेत. सी. आई. इ. एफ. एल.च्या समग्र-भाषा धोरणातून द्विभाषिक पुस्तकं तयार केली गेली आहेत. अशा समांतर पाठांचा जसाच्या तसा अनुवाद असावा असे

आवश्यक नाही. पण ते समान अर्थाचे असावेत आणि त्यामध्ये एकसारखे भाषिक उपक्रम; जसे- यमक, ध्वनी-खेळ इत्यादींचा समावेश असावा, ज्यामुळे मुले भाषेच्या ध्वनी आणि संरचनेप्रती जागरूक होतील. वाचन एक संरचनात्मक कौशल्य आहे. एका भाषेतील वाचन कौशल्य शिकण्यास दुसरी भाषा मदत करते [वेस्ट 1941]. हे केवळ समान लिपींच्या भाषांमध्येच नाही तर वेगळी लिपी असणाऱ्या भाषांमध्येही परिणामकारक आहे. [वेस्टने बंगाली आणि इंग्रजीवर काम केले आहे. दोन अधिक लिपींची स्थिती आणि वाचनाच्या प्रक्रियेबद्दल आता थोडीफार माहिती उपलब्ध आहे.]

- वरील सूचना समांतर अथवा एकत्र काम करणाऱ्या भाषांसंदर्भात आहेत, तसेच द्विभाषिक शिकण्या-शिकवणाऱ्यांसाठी अथवा मिश्रित कोडच्या द्विभाषिक पाठांवरही प्रायोगिक कार्य उपलब्ध आहे. [पहा डोवेरा 2005, फेलिक्स 1998] यांच्या शैक्षणिक शक्यतांना शोधता येऊ शकते.

– इंग्रजी शिक्षण-आधार पत्र- पृ. 13-14

बहुभाषिक वर्ग

कोणतीही भाषा कशी शिकवतात? यासाठी आपल्याला लेखनतंत्र समजून घ्यावे लागेल. लेखनप्रक्रियेत मेंदू आणि हाताचा समन्वय असावा लागतो. वयाच्या 5-6 वर्षांपर्यंत या कौशल्याचे प्रबलीकरण झालेले नसते, म्हणून लिहिणे अवघड जाते. परंतु संशोधनातून हेदेखील समोर आले आहे की मुलांच्या मनात मुद्रिताची संकल्पना अथवा समज निर्माण करण्यासाठी वाचनाबरोबरच लेखनही सुरु करायला हवे. हे लेखन रेष ओढणे असेही असू शकते. ऐकणे आणि बोलणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

युनेस्कोच्या शैक्षणिक आधारपत्रानुसार [2003] प्रारंभिक शिक्षणासाठी मातृभाषा अत्यंत आवश्यक आहे. आणि तिला जोपर्यंत जिवंत ठेवले गेले पाहिजे. काही निरीक्षणे [[सहगल 1983] दर्शवतात की, जी मुले मातृभाषेच्या माध्यमातून शिक्षण घेतात, ती भाषेच्या अथवा विद्वत्तेच्या स्तरावर इंग्रजी माध्यमातून शिकणाऱ्या समान स्तरांच्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कुठेही कमी पडत नाहीत. 15-17 वर्षांच्या सरासरी 78 मुलांवर केल्या गेलेल्या अभ्यासानंतर गुप्तांचे [1995] म्हणणे आहे की, प्रारंभिक अवस्थेत दोन वर्षांपर्यंत मातृभाषेचा माध्यमरूपातून उपयोग, मुलांमध्ये मातृभाषा व दुसऱ्या भाषांमध्ये जास्त चांगली सजगता निर्माण करतो.

– भारतीय भाषाओं का शिक्षण, राष्ट्रीय फोकस समूह का आधार पत्र, 1-3, पृ- 15

गणित शिकवण्याबद्दल बोलायचे झाले तर मुलांना पूर्वीपासून गणित येतेच. चॉकलेट वाटणे न शिकवता येते. त्याचप्रकारे पाण्याची तीन रूपे घन, द्रव आणि बाष्प मातृभाषेच्या मदतीने उत्तम पद्धतीने समजावली जाऊ शकतात- परंतु मुलांच्या मनात मान्यता स्पष्ट झाल्यानंतर मातृभाषेच्या माध्यमातून पारिभाषिक शब्दांचे आदानप्रदान होऊ शकते. दुसरी तिसरी भाषा जरी जोडली गेली तरी मातृभाषेचा प्रयोग सुरु राहायला पाहिजे. मुले मातृभाषेच्या माध्यमातून इतर भाषा समजू लागतात. आपल्याला तर केवळ शिक्षणाच्या नदीवर एक चांगला भक्कम सेतू उभारायचा आहे.

लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट हीदेखील आहे की, आपण तेच लक्षपूर्वक ऐकतो आणि समजतो जे पूर्वीपासून माहित नसते. जे महत्त्वाचे वाटत नाही, ते आपण सोडून देतो. गरजेपोटी जे मजूर बिहारहून आसाम, पंजाब इत्यादी ठिकाणी जातात, ते तिथल्या भाषा शिकूनही घेतात.

बहुभाषिकता आणि आव्हाने

- सगळ्यात पहिली गोष्ट म्हणजे भाषेच्या स्वरूपात भाषा शिकवणे वेगळे आणि माध्यम म्हणून शिकवणे वेगळे आहे. भाषा शिकवणे केवळ भाषा शिक्षकाचेच काम नसते. दुसरे विषय शिकणे-शिकवणे भाषेच्या तत्वांशिवाय शक्य नसते. विज्ञानातही क्रियापद, संज्ञा आणि सर्वनामे असतातच. हिंदी अथवा इतर कोणतीही भाषिक संरचना आणि विज्ञानाची समज एकत्र असायला पाहिजेत.
- बहुभाषिकतेत दुसरी अडचण लिपीची येते. उदाहरणादाखल जेमीने [आसाम आणि नागालँडमध्ये] रोमन लिपी निवडली आहे. या प्रक्रियेत ते मुलांना 'ए' ते 'झेड' पर्यंत शिकवतील. वस्तुतः 'जेमी' त ही सगळी अक्षरे वापरात येत नाहीत.
- तिसरी अडचण अशी की शाळांमध्ये लिहिण्या-वाचण्यावर खूप भर दिला जातो पण, बोलण्या-ऐकण्यावर अजिबात नाही.
- शिक्षण-गम्य सामग्रीचा उपयोग ही पण एक अडचण आहे. ती सुरुचीपूर्णही नसते आणि संस्कृतीशी जुळणारीही नसते. ओरिसाच्या जमातींमध्ये वाढदिवसाला भेट देण्याचा प्रघात नाही, पण तसे उल्लेख असलेल्या उदाहरणांचा अंतर्भाव सामग्रीत केला जातो.

आजच्या वर्गामधील इंग्रजीचे शिक्षण बघून कधीकधी विचार येतो, की पूर्वी लोक हिरे-माणके लुटत असे. आजकाल भाषेच्या माध्यमातून मन आणि बुद्धी लुटतात.

-एक सहभागी

- आणखी एक समस्या भाषा शिक्षकांच्या नियुक्तीची आहे. भाषा-शिक्षक नियुक्तच केले जात नाहीत. कोणतीही व्यक्ती अथवा कोणत्याही विषयाच्या अध्यापकाला हे काम दिले जाते. त्यात काय, भाषाच तर शिकवायची आहे.
- समुदायसंलग्नतेसाठी पुढाकार घेतला जात नाही. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेचे अस्तित्त्व आवश्यक आहे नंतर इतर भाषा वाढवल्या जाऊ शकतात. समस्या येतील पण त्यांचे निराकरण केले जाऊ शकते.
- वर्गात शिकवत असताना एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेशी मेळ घातला पाहिजे. एकच भाषा घेऊन पुढे गेलो, तर वर्गात संवाद होऊ शकणार नाही. पण दुःख या गोष्टीचे आहे की ज्याप्रकारे शेती, पार, शिवार, पत्र इत्यादी लुप्त होत आहेत, त्याप्रकारे पुष्कळसे शब्ददेखील लुप्त होत आहेत. तणकट, फटफटणं, पाखडणं, सारवण इत्यादी शब्द आता मराठीत उपयोगात राहिले नाहीत.

बहुभाषिकतेमुळेच आपण इतर भाषांना समजून घेतो ही बाब साहित्यिकांनी लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. कबीर बहुभाषिक संतकवी होते. त्यांनी लोकांना समजवण्यासाठी लोकभाषा भाषा स्वीकारली. हबीब तनवीरचे 'आगरा बाजार' आणि भिखारी ठाकूरचे बहुचर्चित नाटक 'बिदेसिया' बहुभाषिकतेचा एक नमुना आहे.

आपला देश बहुभाषिक आहे, म्हणून अनेक भाषा अवगत असणे आपल्याला केवळ परस्परांशी जोडत नसून, भाषांनादेखील एकमेकींशी जोडणारा घटक आहे. भाषा विचारांना चालना देते आणि द्वैभाषिक असणे मनुष्यस्वभाव आहे. स्वतःच्या बोलीत बोलणारा, अनेक भाषा अवगत असणारा, अशा समाजाची निर्मिती करण्याची आपली इच्छा आहे.

जॉर्ज स्टाइनरने स्वतःचे पुस्तक 'द मॉडर्न वर्स इन ट्रान्सलेशन' आईला समर्पित करताना लिहिले होते- 'टू माय मदर हु स्पीक्स सेव्हरल लॅंग्वेजेस बट इन हर ओन टंग' (स्वतःच्या बोलीत अनेक भाषा बोलणाऱ्या आईला.)

बर्लिट्झ भाषा शाळा.... शिकणाऱ्यांसाठी एक उत्तम उदाहरण आहे. ही शाळा कायदा बनवून आपल्यावर सक्ती करत नाही की आपल्याला आणखी एक भाषा शिकावीच लागेल. ते हेदेखील सांगत नाहीत की आणखी एक भाषा शिकल्यावर आपल्याला चांगली नोकरी मिळेल किंवा आपण यशस्वी आणि संपन्न होऊ. आणि हेही सांगत नाहीत की न शिकण्याने आपण अपयशी आणि गरीब होऊन जाऊ. ते याप्रकारचे कोणतेही वचन देत नाहीत. अथवा धमकीही देत नाहीत. ते केवळ इतकंच सांगतात की जर आपण आणखी एक भाषा बोलू शकतो तर आपण जीवनाचा आनंद घेऊ शकू.

– शिक्षा की बजाय, जॉन होल्ट

सोबतच गेली बो भाषा, धोका पुढेही आहे

अंदमानमध्ये 85 वर्षीय महिला बोआ सिनियर 'च्या निधनामुळे प्राचीन भाषा 'बो' पुढे घेऊन जाणारा दुवा कायमचा तुटला. याला भाषा विज्ञानाच्या क्षेत्रात एक न भरून निघणारी पोकळी म्हटले जाते आहे. कारण ती जगातील अतिप्राचीन भाषांपैकी एक भाषा बोलणारी शेवटची व्यक्ती होती. विशेष म्हणजे आफ्रिकेला अंदमानच्या प्राचीन भाषांचा स्रोत मानले जाते.

अंदमानातील काही भाषा तर 70 हजार वर्षे इतक्या प्राचीन मानल्या जातात. नामवंत भाषाशास्त्रज्ञ प्रो. अन्विता अब्बी सांगतात की, 'तिच्या आई-वडिलांच्या मृत्युनंतर मागील 30-40 वर्षांपासून बोआ 'बो' भाषा बोलणारी अंतिम व्यक्ती होती. बोआला नेहमीच एकटेपणा जाणवत होते. इतरांशी बोलण्यासाठी तिला अंदमानी हिंदी शिकावी लागली होती.'

अश्मयुगापासून चालत आलेल्या भाषांचा अवशेष म्हणून अंदमानी भाषांकडे पहिले जात असल्याने 'बोआ सिनियर'च्या निधनाने भाषांच्या गुंत्यातील एक टोक कायमचे हरवले आहे. अंदमानी जमातींचे चार समूह मानले जातात. ग्रेट अंदमानी, जारवा, ओन्गी आणि सॅटीनली. 'बोआ सिनियर' ग्रेट अंदमानी समूहातील होती. आता या जमातीतील पन्नास लोकच राहिले आहेत. त्यात अधिक संख्या लहान मुलांची आहे.

– आधार- बी. बी. सी. समाचार

4

विषयांच्या परिप्रेक्ष्यात भाषा

- इतिहासाच्या झरोक्यातून
- प्रत्येक विषयाचा शिक्षक हा भाषेचा शिक्षक आहे
- विचार स्वातंत्र्य आणि मौलिकतेचा प्रश्न
- भाषा आणि इतर विषय
- तांत्रिक शब्दावली आणि मुलांचे आकलन
- उच्च शिक्षण आणि इतर विषय

जीवन समजणे, त्याच्याशी स्वतःची सांगड घालता येणे आणि आपले भावविश्व व्यक्त करणे यासाठी आपण 'भाषा' या साधनाचा उपयोग करित असतो.

भाषा केवळ संप्रेषणाचेच साधन नसून अधिकाधिक माहिती मिळवण्याचे एक साधन आहे. आपल्या सभोवतालचे वास्तव आणि घटनांना आपल्या मेंदूत सामावून घेणारी एक व्यवस्था आहे.

भाषेतून आपली ओळख निर्माण होते आणि ती अनेक अर्थाने समाज आणि सत्तेशी जोडलेली आहे. आपण विसरता काम नये की, केवळ दुसऱ्यांशी बोलण्यासाठीच आपण भाषेचा वापर करत नसतो, तर स्वतःशी बोलण्यासाठी देखील भाषेचा वापर करत असतो. खऱ्या अर्थाने भाषेचे हेच महत्त्वपूर्ण कार्य आहे. भाषेच्याअभावी आपण स्वतःशीही बोलू शकत नाही आणि आपले विचारही मांडू शकत नाही.

इतिहास, भौतिकशास्त्र अथवा गणित यासारख्या विविध विषयांचे आकलन होण्यासाठी आपल्याला भाषेची आवश्यकता असते. निसर्ग, समाज इत्यादींचे निरीक्षण आपण मुख्यत्वे भाषिक संरचनेच्या माध्यमातूनच करत असतो.

गरिबांची जी मुले इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये दाखल होत आहेत त्या सगळ्यांची कथा जवळजवळ एकसारखीच आहे. भाषांमध्ये सामंजस्य करता येत नसल्याने ती समासात ढकलली जातात. शाळाप्रवेशासाठी शासनाच्या अनेक योजना आहेत. त्यांना एक गोष्ट समजून घ्यावी लागणार आहे, की भाषेतील ही तफावत त्यांना निरुपयोगी करून टाकणार आहे.

एका मुलाच्या पालकांची इच्छा होती की त्यांच्या मुलाने इंग्रजी माध्यमातून शालेय शिक्षण घ्यावे. त्या मुलाच्या सभोवताली इंग्रजी भाषेचे वातावरण उपलब्ध नव्हते. ते मूल हळूहळू मागे पडत गेले. सातवी-आठवीत येतायेता तो अनेक विषयांमध्ये नापास होऊ लागला. त्याचा आत्मविश्वास आणि सर्जनशीलता हळूहळू संपुष्टात आली. शेवटी त्या मुलाला हिंदी माध्यमाच्या शाळेत घालावेच लागले, कारण इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांनी त्याला नववी-दहावीत प्रवेश देण्यास नकार दिला होता. सुरुवातीला तीन चार महिने मुलाला नवीन वातावरण समजून घ्यायला लागले. मात्र त्यानंतर त्याने मागे वळून पहिले नाही. कारण आता त्याला सगळेच विषय समजत होते- 'स्वतःच्या भाषेत'. सभोवतालचे वातावरण आणि स्वतःचे आकलन यांची तो नीट सुसंगती लावत होता. बघता बघता नववीच्या वार्षिक परीक्षेत तो पहिला आला.

– एक सहभागी

इतिहासाच्या झरोक्यातून

मध्ययुगात आणि त्यानंतर हस्तकला आपापल्या भाषांच्या माध्यमातूनच विकसित होत गेली असल्याचे दिसून येते. शिल्पकलेसाठी वेगवेगळी केंद्रे असत. तिथे आपापल्या भाषेतून ज्ञान आणि कौशल्याची देवाणघेवाण होत असे आणि ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे चालत येई.

आता तेही संपुष्टात आले, कारण भांडवलशाहीच्या विकासामुळे ती शिल्पे तर नष्ट झालीच, शिवाय त्या शिल्पांशी निगडित वाक्प्रचारही नष्ट झाले. त्या भाषादेखील लुप्त झाल्या. ती शिल्पं जी आकलनाचे एक माध्यम होती, ती देखील समाप्त झाली. ज्यांना आदिवासी भाषा म्हटले जाते, त्या ज्ञानाचे एक मोठे भांडार असून ते आदिवासी समूहाकडे होते, नष्ट झाले आहे आणि नष्ट केले जात आहे. आत्ता जी आदिवासी क्षेत्रे आहेत तिथे शिक्षणाचे माध्यम एकतर इंग्रजी

इसवी सनाच्या 500 वर्षांपूर्वी वाराणसीत एक घटना घडली होती. भगवान बुद्धांनी पहिला उपदेश एका लोकभाषेत दिला होता. आणि त्या उपदेशाने भाषांची मर्यादा ओलांडत संपूर्ण भारतात आणि संपूर्ण आशियात ज्योत उजळली होती. मध्यकाळात वाराणसीत जेव्हा कबीराने म्हटले 'संस्कृत आहे कूपजल, भाषा बहता नीर.' त्यावेळी देखील अनेकानेक भाषा होत्या. परंतु भारताच्या सर्व भाषांमध्ये हा आवाज पोहोचला. भक्ती आंदोलनाने संपूर्ण देशाला एका सूत्रात बांधले आणि एक आवाज ऐकला. मध्ययुगीन भक्तिचळवळीने देशाला एकात्मतेचे सूत्र दिले आणि समरसतेचा प्रवाह सर्वापर्यंत पोहोचवला.

– एक सहभागी

आहे अथवा हिंदी.

तिथे प्रामुख्याने इंग्रजीकडे पारडं जड असून तिथे मातृभाषेत शिक्षण नगण्य आहे. यामुळे देशी लोककला आणि शिल्प संपुष्टात येण्याचे धोकेही वाढले. हस्तकला, शिल्पकला आणि संगीताचा वारसा जतन करण्याचा आपल्याजवळ एकमेव मार्ग आहे- आपल्या भाषेवर आधिपत्य असणे.

सर्व विषयाचा शिक्षक भाषेचा शिक्षक आहे

मेंदूत भाषा आणि प्रश्नांची उकल करण्याची प्रक्रिया कशी घडते आणि तीतून संकल्पना कशाप्रकारे समृद्ध होत जातात, हे समजून घेता आले, तर आकलनाचे माध्यम निश्चित करणे सोपे जाईल.

संकल्पनांची वाढ संकल्पना देऊन होत नसते. साहित्य अमूर्त असले तरी, संकल्पनांचा विकास होत असतो. समाजशास्त्राच्या बऱ्याचशा संकल्पना नकाशाच्या मदतीने तयार होतात आणि विकसित होतात. नकाशाला गणिताच्या मदतीने समजून घेता येते. नकाशा समजून घेण्यासाठीचे आकलन गणितातूनच विकसित होते. नकाशा इतिहासावरही दृष्टी टाकण्यास मदत करते. गणिताच्या संकल्पना स्थूल आणि स्थायी आहेत. म्हणूनच त्याची वीण समजून घेता येते. परंतु समाजशास्त्राची वीण बदलत राहते तरीही ती आपल्या भाषेत समजून घेता येते.

प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात भाषाविषयक दृष्टिकोन महत्त्वाचा असतो. वेगवेगळ्या अर्थपूर्ण संदर्भांच्या माध्यमातूनच भाषा सगळ्यात उत्तम पद्धतीने शिकता येते. म्हणूनच प्रत्येक विषयाचे शिक्षण एका अर्थाने भाषा शिक्षणच आहे. हाच दृष्टिकोन माध्यमिक शिक्षणाच्या अमूर्त विचारांच्या संदर्भात भाषेची मध्यवर्ती अवस्था अधोरेखित करतो. सुरुवातीला संदर्भ अर्थ भाषा वापराला उत्तेजन देते आणि त्यानंतर भाषेच्या माध्यमातून अर्थ प्राप्त करता येतो. भाषा शिक्षणाच्या मध्यवर्ती असून प्रत्येक शिक्षक अगोदर भाषेचा शिक्षक आहे त्या नंतर विषयाचा.

– एक सहभागी

विचार स्वातंत्र्य आणि मौलिकतेचा प्रश्न

नव्या तालमीचा आराखडा तयार करताना एका मित्राच्या शाळेत गांधीजींनी मुलांना प्रश्न विचारला-“एक माणूस एक सफरचंद चार आप्यात विकत घेतो आणि एक रुपयात

विकतो, तर त्याला काय मिळेल?” गांधीजींना वाटत होते की ‘तो तुरुंगात जाईल जाईल’ हे उत्तर एकाही मुलाने दिले नाही, तर तो निश्चितच भाषेचा गणिताशी ताळमेळ बसवून बघणारा स्वतंत्र भारताचा मुलगा म्हणवण्यास पात्र नाही. आपल्या मुलाला आपण असे स्वातंत्र्य द्यायचे आहे की तो आपल्या भाषेत आपल्या गोष्टीची अभिव्यक्ती करू शकण्यास समर्थ असेल. हे स्वभाषा शिक्षणानेच शक्य आहे.

विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांवर दुहेरी जबाबदारी आहे. त्याला दोन भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. एक आकलनाची भाषा आणि दुसरी विज्ञानाची. विज्ञान प्रतिमांमधून व्यक्त होत नाही. विज्ञानाला स्पष्ट सरळ भाषा अपेक्षित असते. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांला ‘नॉन कन्फर्मिस्ट’ ही व्हावे लागेल. बुद्धाने सांगितले होते की ‘वडीलधाऱ्यांनी सांगितलेली कोणतीही गोष्ट स्वीकारण्यापूर्वी तिला पडताळा, पारखा नि मगच स्वीकार करा.’ शिक्षणात आपल्या भाषेच्या स्वातंत्र्याशिवाय हे शक्य नाही. हे स्वातंत्र्य शिक्षकाला द्यावे लागेल. प्रत्येक शिक्षक मग तो गणिताचा असो वा विज्ञानाचा तो स्वतःच्या भाषेचाच अध्यापक असतो. भाषा शिकवणे प्रत्येकाची जबाबदारी आहे, केवळ भाषेच्या अध्यापकाची जबाबदारी नाही. गणित, समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्रासारख्या विषयांत मूळ चिंतनही आपल्या भाषेत शिक्षणानेच शक्य आहे.

भाषा आणि अन्य विषय

भाषा आपल्या सगळ्यांच्याच अंतःकरणात आहे. संकल्पनांची चौकट या भाषेतूनच तयार होते. आपल्या अनुभवांच्या आधारे आपण मनात साकार झालेल्या प्रतिमेला मूर्तरूप देऊन ज्ञान वृद्धिंगत करत जातो. गणित, विज्ञान इत्यादी विषयातील संकल्पना विविध वस्तूंना त्यांच्या मूळ स्वरूपात आपल्यापुढे मांडतात. उदाहरणार्थ- पृथ्वी गोल आहे; यातून गोल आकाराची संकल्पना आपल्या मनात आपसूकच तयार होते. ‘दोन पोळ्या, तीन भाऊ’! यातून पोळी आणि ‘दोन, किंवा भाऊ आणि ‘तीन’ यांचा अनुबंध आपण लावतो. अगदी चार वर्षांचा मुलगादेखील हे करतो. खुर्चीची परिभाषा प्रत्येकाची स्वतंत्र असते. एका संकल्पनेचा संबंध इतर संकल्पनांशी कसा लावता येतो, ही बाब मुलांना समजते. मात्र शाळेत ज्या प्रकारे आणि ज्या पद्धतीने परिभाषा सांगितल्या जातात त्यातून कदाचित गोंधळच निर्माण होतो. मुलाची स्वतःची एक भाषा असते, त्याने आपले व्यक्तिमत्त्व तिच्या माध्यमातून साकार केलेले असते, समाजाची एक भाषा आहे, पुढा विषयाची भाषाही महत्त्वपूर्ण असते. त्यातून त्याला माहिती उपलब्ध करून घ्यायची आहे. जी भाषा मुलांना येते त्यात वाचन-लेखन आणि इतर गोष्टी समजणे सोपे असते. याची अंमलबजावणी कशी होईल, हेच आपल्याला ठरवायचे आहे.

वाचण्या-लिहिण्याच्या सुरुवातीच्या काळात आकलन समृद्ध करण्यासाठी अथवा विकसित करण्याठी स्वतःचे शब्द मिळाले, तर गोष्टी सोप्या होत जातात, संकल्पना सहज आकार घेतात.

शाळांमध्ये गणितात 'सिलिंड्रीकल' यासाठी 'दंडगोलाकार' शब्द शिकवला जातो. हा शब्द मुलाच्या मेंदूत कोणती प्रतिमा तयार करतो? - चेंडू, वर्तुळ, वृत्ताकार, गोलाकार इत्यादी.

तांत्रिक शब्दावली आणि मुलाचे आकलन

मुलाच्या पूर्वज्ञानाला, नवीन ज्ञान आणि नवीन शब्दावलीशी जोडणे आपणास अभिप्रेत आहे. 'दंडगोलाकार' सारख्या संज्ञांच्या ऐवजी 'बांगडी आकार', 'चेंडू आकार' सारख्या संज्ञा नाही का वापरता येत? लोहचुंबकासाठी आकर्षण-विकर्षण शब्दांचा उपयोग केला जातो. जे शब्द सर्वसाधारणपणे वापरात नसतात तसल्या अनोळखी शब्दांचे ओझे का म्हणून मुलांवर लादण्यात येते? त्यामुळेच मुलांची अवस्था सध्या अशी आहे की ते शक्ती, ताकद, बल, उर्जा या सगळ्या शब्दांचा एकाच अर्थाने उपयोग करतात. वस्तुतः तांत्रिक वापरात त्याचे अर्थ बदललत असतात. आपण मुलाच्या अंतःकरणाचा उपयोग करू शकतो का? काही उदाहरणं एन. सी. इ. आर. टी.च्या पुस्तकांमधून -

सीमाचे शतक

सीमाने वेगवेगळ्या प्रकारच्या टिकल्यांचा वापर करून एक आकृती तयार केली आहे.

- ◆ वेगवेगळ्या रचनांकडे लक्षपूर्वक बघा आणि टिकल्यांच्या एकूण संख्येचा अंदाज घ्या.
- ◆ आणखी काही रचना बनवा ज्यामुळे 100 टिकल्या पूर्ण होतील. तुम्हाला अजून किती टिकल्या काढाव्या लागल्या?....

स्रोत: गणित का जादू, पुस्तक -2,
कक्षा-2 एन. सी. इ. आर. टी.

किती सहजपणे मुले गणित शिकतात आणि सभोवतालच्या जगण्याशी सुसंगती लावतात.

पानं

सगळ्याच पानांचे रंग, आकार आणि कडा एकसारख्या आहेत का? दयाराम म्हणाला:- मला तर माहितच नव्हते की पाने इतक्या प्रकारची असतात. पाहा काही गोल आहेत, काही लांब आणि काही त्रिकोणी.

अम्मु म्हणाली:- या सगळ्यांचे रंगही किती वेगवेगळे आहेत- काही फिकट हिरवी, तर काही गडद हिरवी. काही तर पिवळी, लाल, जांभळी आहेत. एक पान हिरवे आहे, पण त्यावर पांढरे डाग आहेत.

शबनम म्हणाली:- बघा, पानांच्या कडादेखील किती वेगवेगळ्या आहेत. काही पानाच्या कडा सरळ आहेत, तर काहींच्या कापल्या-फाटलेल्या. काहींच्या कडा तर आरीसारख्या आहेत. आता मी होणार आहे 'वनस्पतींची परी' अम्मु आणि शबनम एकत्रच म्हणाल्या. काही पाने एकत्र करा उदा.- लिंबू, आंबा, कडुलिंब, तुळस, पुदिना, कोथिंबीर. या पानांना चोळा आणि त्यांचा वास घ्या. सगळ्याच पानांचा वास आताही एकसारखाच आहे का? तुम्ही केवळ वासावरून त्या पानांना ओळखाल?

बघा किती सुंदर चित्रे काढली आहेत. हो, ती वाळलेल्या पानांपासूनच काढली आहेत. तुम्हीदेखील वाळलेल्या पानांपासून वेगवेगळ्या जनावरांची चित्रे आपल्या वहीत काढा.

स्रोत: आस-पास पर्यावरण अध्ययन, वर्ग 3

मरुभूमीच्या लोकांनी आपल्या अनुभवांना व्यवहारात उतरवण्यासाठी एक शास्त्र विकसित केले आहे. या शास्त्राने समाजासाठी उपलब्ध पाण्याला तीन रूपात विभागले आहे. पहिले रूप आहे, पालरपानी [पावसाचे पाणी] म्हणजे सरळ पावसापासून मिळणारे पाणी. हे जमिनीवर वाहते आणि याला नदी, तळे, इत्यादींमध्ये साठवले जाते. पाण्याचे दुसरे रूप पातालपाणी म्हणवले जाते, जे विहिरीतून उपसले जाते. पालरपाणी आणि पातालपाणी यामेधील पाण्याचे तिसरे रूप आहे- रेजानीपाणी. जमिनीत खाली उतरलेले परंतु पाताळात न मिसळलेले पाणी म्हणजे रेजानी पाणी.

स्रोत: वितान भाग, 1 वर्ग 11, हिंदी, एन. सी. इ. आर. टी.

ही दोन्ही उदाहरणे किती सहज सोप्या शब्दांत पर्यावरणाला सादर करतात. दुसऱ्या उदाहरणात पालरपाणी, पातालपाणी, रेजानीपाणी सारख्या ग्रामीण शब्दावलीला सहज रूपात प्रस्तुत केले गेले आहे, तांत्रिक शब्दावलीत नाही. त्यामुळे ही प्रक्रिया पाठांतर न करता मुलांना सहजगत्या समजेल.

इतर काही उदाहरण—

आज सुगंधा खूप आनंदात आहे. तिच्या शाळेतील सगळी मुले शिक्षकांबरोबर भोपाळला फिरायला निघाली आहेत. याबद्दल मीनाक्षी मॅडम आणि राकेश सर बोलत आहेत, एकूण किती बस लागतील.

मीनाक्षी मॅडम – आपल्याला चार बस पाहिजेत.

राकेश सर – मला वाटते पाच लागतील

मीनाक्षी मॅडम – प्रत्येक बसमध्ये 50 सीट आहेत.

राकेश सर – किती मुले जाणार आहेत ते आधी पाहू.

वर्ग	विद्यार्थ्यांची संख्या
I	33
II	32
III	42
IV	50
V	53
एकूण	210

- सगळी मिळून..... मुले जात आहेत.
- त्यांना चार बस मिळाल्या, तर किती मुले बसू शकतील?
- एखाद्या मुलाला सीट मिळणार नाही, असे होईल का?

(गणित का जादू, पुस्तक 2, कक्षा 2, एन सी ई आर टी)

लवकर – लवकर पटपटः

वर्गात मुले एका गोलात बसली आहेत.
ती हा खेळ खेळत गात आहेत.

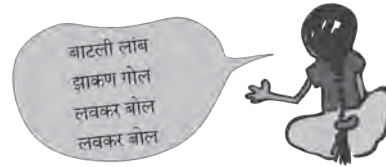
काय आहे लांब, काय आहे गोल
लवकर सांग, लवकर सांग

रीना म्हणते-

सगळी मुले गात आहेत
काय आहे लांब, काय आहे गोल
लवकर बोल, लवकर बोल

मोनू म्हणते -

आणि याप्रमाणे खेळ चालतो

- ◆ तुम्ही देखील तुमच्या वर्गात हा खेळ खेळा. आळी-पाळीने एका लांब आणि एका गोल वस्तूचे नाव घ्या. ज्या वस्तूचे नाव खेळात एकदा घेतले तिचे दुसऱ्यांदा [पुन्हा] नाव घेता येणार नाही.

– गणित का जादू, पुस्तक 2, कक्षा 2, एन.सी.ई.आर.टी.

भीमबेटकाच्या दिशेने

सगळ्या बसमध्ये डिझेल भरून घेतल्यानंतर, प्रवास पुन्हा सुरु झाला. मुलांना असे सांगितले, की आधी ते भीमबेटका येथे थांबतील.

अंजन- भीमबेटका काय आहे?

रैना मॅडम – भीमबेटका हे एक परिसराचे नाव आहे. तिथे दहा हजार वर्षांपूर्वी चित्रे काढलेल्या अनेक गुहा आहेत.

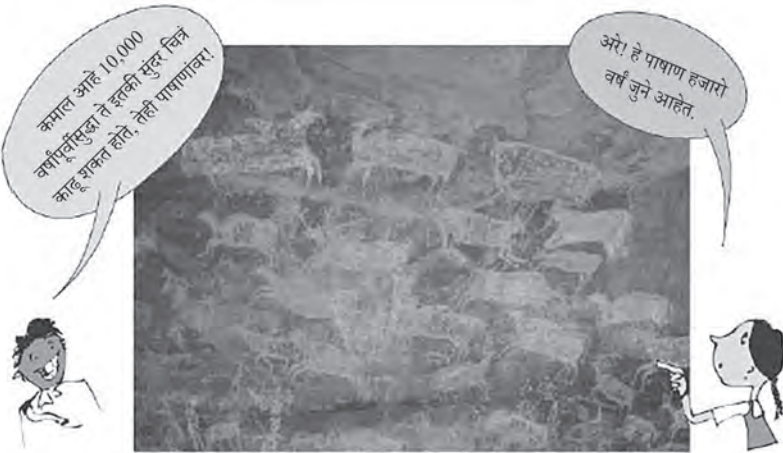
सुमोंतो – दहा ह...जा...र वर्षे! मला तर एक हजार वर्षांपूर्वीबद्दलचाही विचार करता येणार नाही.

गोपी – ओह! एक हजार तर खूप झाली. मी तर शंभर वर्षांपूर्वीचा विचार करू शकत नाही.

गौरी – मी 100 वर्षांचा विचार करू शकते कारण माझ्या बाबांची आजी 100 वर्षांची आहे.

मंजीत – म्हणजे या गुहा जवळजवळ शंभर पणज्यांइतक्या जुन्या आहेत.

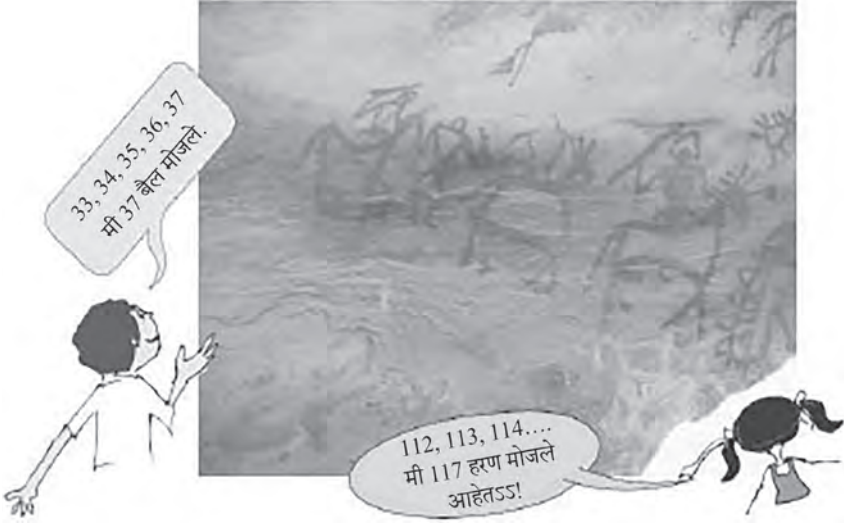
मुलांना गुहांमधील चित्रकला पाहायची होती. जवळजवळ 11 वाजता ते भीमबेटका येथे पोहोचली.

– गणित का जादू, पुस्तक 2, कक्षा 2, एन.सी.ई.आर.टी.

शंकर - या चित्रात खूप मोठमोठे बैल काढलेले आहेत. अरे! मला एक गोष्ट सुचली आहे. मी या चित्रातील बैल मोजतो आणि तू हरणे मोज.

बोनोमाला - मी माणसे मोजते. बघूया कोणाची संख्या जास्त आहे - बैल, हरणे की माणसे .

◆ बैलांपेक्षा किती हरण जास्त आहेत?

बोनोमाला सर्वात आनंदात होती कारण माणसांची संख्या बैल आणि हरण या दोघांच्या एकूण संख्येपेक्षा जास्त होती. परंतु तिची संख्या 200 पेक्षा कमी होती.

◆ तिने किती माणसे मोजली असतील?

214, 154, 134, 177

गाईडने सांगितले की, इथे एकूण 600 गुहा चित्रे आहेत.

आता भीमबेटकाहून निघायची वेळ झाली होती.

स्त्रोत:- गणित का जादू, पुस्तक 2, कक्षा 2, एन.सी.ई.आर.टी .

(वरील सर्व उदाहरणे सहजसोप्या भाषेतून विषय सादर करण्याचा सुन्दर प्रयत्न आहे.)

उच्च शिक्षण आणि इतर विषय

याच्याशी निगडीत पुढचा प्रश्न असा आहे की, जर प्राथमिक पातळीवर या भाषांच्या माध्यमातून प्रारंभिक शिक्षण दिले गेले तर पुढे काय होईल?. असे गृहीत धरले की, दहाव्या इयत्तेपर्यंत ते या पद्धतीने शिकले तर नंतरचे शिक्षण ते कोणत्या भाषेत घेतील?. समजा दहावीपर्यंत त्यांनी संधाली भाषेत शिक्षण घेतले, तर अकरावीत किंवा अभियांत्रिकी किंवा वैद्यकीय शिक्षण घेताना त्यांचे शिक्षण कोणत्या भाषेत होईल? त्यांनी केवळ बी.ए., एम.ए. जरी केले तरी ते कोणत्या भाषेत शिकतील? त्यांनी संधाली सारख्या आदिवासी भाषेतच शिक्षण घेतले तर आपली विद्यापीठे या भाषा शिकवण्यास सक्षम आहेत का? जरी ते संधालीत शिकले तरी तिसरा प्रश्न असा आहे की त्यांना नोकरी मिळेल का? नोकरी मिळणार नाही तर कारण काय? स्वतःच्या भाषेत शिकलेल्या नागरिकाला नोकरी देऊ शकत नसेल तर ही कोणत्या प्रकारची व्यवस्था आहे? इथे नोकरी मिळविण्यासाठी इंग्रजीचे ज्ञान अपरिहार्य झालेले आहे. असे असले तरी, संपूर्ण जगात सध्या जो सतत पडझडीचा आणि मंदीचा काळ आला आहे ते पाहता पुन्हा एकदा संपूर्ण जगाला वाटू लागले आहे की केवळ इंग्रजीचे ज्ञान पुरेसे नाही. आपल्याला मुलांमध्ये आणि समाजामध्ये हा विश्वास निर्माण करावा लागेल.

प्राथमिक शिक्षणापासून ते देशाच्या अर्थव्यवस्थेपर्यंत हे लोण पसरलेले आहे. विषय फक्त आकलनाचा नाही, प्रश्न हादेखील उपस्थित व्हायला हवा की, आकलन आत्मसात केल्यानंतर जिवंत राहण्याचे माध्यम कोणते असेल.

उच्च शिक्षणातदेखील हाच विचार घेऊन पुढे जाण्याची गरज आहे. मात्र काही गोष्टींचा विचार करावा लागेल. सगळ्याच भाषांमध्ये पुरेशी सामग्री उपलब्ध आहे का? जगात शिक्षणाच्या बाबतीत जे चिंतन झाले आहे, ते सगळ्याच भाषांमध्ये उपलब्ध आहे का?

– एक सहभागी

म्हणजे आम्ही शहाणे तर होऊ पण आम्ही जिवंत कसे राहू? देशी भाषांना अनुकूल अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक व्यवस्था निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत आकलनाचे माध्यम म्हणून आपल्या मातृभाषांचे तसेच देशातील हजारो भाषांचे कोणतेच भविष्य दिसत नाही. आपल्या समाजात हिंदीचा किंवा इंग्रजीचा उपहास केला तरी शेवटी नाईलाजाने प्रत्येक माता-पित्यांना स्वतःच्या मुलांना हिंदी किंवा इंग्रजीतच शिकवावे लागते. इंग्रजीत शिकविणे सर्वात उत्तम आहे. कारण ते निश्चित होतात की काही का असेना आपल्या मुलाला/मुलीला रोजगार निश्चित मिळेल. जो समाज आपण निर्माण

केलेला आहे प्रश्न त्या समाजाला बदलण्याचा देखील आहे आणि तेव्हाच आपण आपल्या भाषांना आकलनाचे माध्यम करू.

रशिया आणि जपान, चीन इत्यादी देशांनी प्राथमिक ते विद्यापीठ पातळीपर्यंत आपल्या भाषेत शिक्षण दिले. जर्मनीने तेच केले. चीन तेच करतो आहे. इंग्रजीचा लोभ असला तरीही चीनी हीच चीनमधील ज्ञानभाषा आहे. प्राथमिक स्तरापासून उच्चस्तरापर्यंत. परंतु आपल्याकडे तसे नाही. परिणामी आपल्या भाषा या ज्ञानभाषा होऊ शकलेल्या नाहीत. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात मातृभाषेचा पुरस्कार करणारे विविध क्षेत्रातील विद्वान, विचारक हळूहळू ओसरू लागले. जगदीशचंद्र बसु यांनी आपली बहुतांशी पुस्तके बंगालीत लिहिली. त्यानंतर त्याच संस्कारांनी प्रेरित होऊन महान वैज्ञानिक जयंत नारळीकरांनी मराठीत तसेच हिंदीतही लेखन केले. मेघनाथ साहा यांनी आपली पुस्तके बंगालीत लिहिली. ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात लोक पुढे आले आणि त्यांनी मराठी, बंगाली, तेलुगु, तामिळ, मलयालम इत्यादी स्वतःच्या भाषेतील ज्ञानाला वृद्धिंगत केले. नंतर याचे प्रमाण कमी होत गेले. ही गोष्ट वृद्धिंगत व्हायला हवी होती. परंतु ती ओसरत गेल्याने आपला भर केवळ उपयोजनावरच राहिला. उपयोजित लोकांना तयार करणे जे कमवू-खाऊ शकतील. संपूर्ण देश अशा लोकांची पैदास करत होता जे सामान विकू शकतील. सामान विकणाऱ्यांची सेवा करू शकतील आणि सामान विकण्यासाठी बाहेरून सामान आणू शकतील. या स्थितीला सामोरे जाण्यासाठी मातृभाषेतील शिक्षणावर भर द्यावा लागेल. आपल्या भाषेला ज्ञानाची भाषा बनवावी लागेल आणि या सगळ्यासाठी विविध भाषा आणि विविध ज्ञान यांत संवाद निर्माण करावा लागेल. वर्तमानातील ज्ञानभाषा इंग्रजीशी अनेक स्तरांवर संवाद साधावा लागेल.

रशियामध्ये 1917 नंतरच्या समाजनिर्मितीत लहानसहान भाषांनादेखील स्थान होते ही लक्षात घेण्याजोगी बाब आहे. महमूद रसूल हमजातोव यांसारखे लेखक, जे दागिस्तानात राहणारे होते आणि आपल्या घराण्यात शिकलेली पहिली व्यक्ती होते. त्यांची भाषा अवार होती. अवार भाषा बोलणारे जेमतेम 2-4 लाख लोक होते. आता कदाचित यापेक्षाही कमी झाले असतील. परंतु या 2-4 लाख लोकांसाठी त्यांच्या भाषेत शिक्षणाची जी व्यवस्था लागू केली गेली तिचा परिणाम असा की रसूल हमजातोव यांच्यासारखे विश्वविख्यात लेखक निर्माण झाले. 'मेरा दागिस्तान' हे त्यांचे अद्वितीय पुस्तक आहे. कदाचित जगातील कुठल्याही भाषेत यासारखे दुसरे पुस्तक लिहिले गेले नाही. त्याचे जगातील इतर भाषांमध्ये भाषांतर झाले. केवळ दोन लाख लोकांच्या भाषेत लिहिल्या या पुस्तकाची जगातील सर्वश्रेष्ठ पुस्तकांमध्ये नोंद झाली. आफ्रिकेत तसे होताना दिसत नाही. तिथल्या भाषेत ज्ञाननिर्मिती होत नाही. केनियाचे लेखक अंगुगी इंग्रजीत लेखन करत असेपर्यंत महान ठरले. जेव्हा त्यांनी आपल्या किकियु या मातृभाषेत लिहिण्याचा मानस व्यक्त केला, तेव्हा त्यांच्यावर बहिष्कार टाकण्यात आला नि ते आज निर्वासित जीवन जगत आहेत. आपला देशसुद्धा आज अशाच प्रश्नांना तोंड देतो आहे. मातृभाषेतून उत्तमोत्तम लेखन करणारे लेखक आज कोपऱ्यात पडलेले आहेत. या संकटातून वर येण्याचा रस्ता शोधतांना आपल्याला रशिया, जर्मनी, चीन, जपान इत्यादी देशांकडून शिकावे लागेल आणि आपल्या भाषेला ज्ञान विज्ञानाशी जोडावे लागेल.

— एक सहभागी

माझा अनुभव

मातृभाषेवर माझे इतके प्रेम असूनदेखील मला अजूनही भूमिती, बीजगणित इत्यादींचे गुजराती पारिभाषिक शब्द माहीत नाहीत. आता मला समजते आहे की, जर इंग्रजीऐवजी मी गुजराती माध्यमातून शिकलो असतो तर अंकगणित, भूमिती, बीजगणित, रसायनशास्त्र आणि खगोलशास्त्र याविषयी ज्या गोष्टी शिकायला मला चार वर्षे लागली, त्या मी एका वर्षात सहज शिकलो असतो. त्या विषयाचे ज्ञान मला सहजपणे आणि अधिक स्पष्टपणे साध्य झाले असते. माझी गुजराती शब्दसंपदा अधिक संपन्न झाली असती. या ज्ञानाचा उपयोग मी स्वतःच्या घरी केला असता.

मला वाटते की इंग्रजी आणि जगातील अन्य भाषांतील रत्नांना आपण आपल्या देशी भाषांमध्ये एकत्र करावे. रविन्द्रनाथांच्या अद्वितीय रचनांची वैशिष्ट्ये जाणून घेण्यासाठी मला बंगाली शिकण्याची आवश्यकता नाही. मला ते उत्तम अनुवादातून मिळते. गुजराती मुले आणि मुलींना टॉलस्टॉयच्या कथांचा रसास्वाद घेण्यासाठी रशियन भाषा शिकण्याची आवश्यकता नसते. उत्तम अनुवादांच्या माध्यमातून ते त्या वाचतील.

शिक्षणाचे माध्यम तात्काळ आणि कुठल्याही परिस्थितीत बदलले गेले पाहिजे आणि प्रांतीय भाषांना त्यांचे उचित स्थान मिळायला पाहिजे.

– हरिजन 9. 7. 38, पृ. संख्या 177, महात्मा गांधी के चयनित कार्य (खंड V)

5

भाषांतर्गत संवाद

(संदर्भ : इंग्रजी आणि हिंदी)

- इंग्रजी आणि हिंदीचा संबंध
- सन 1967 नंतर
- सन 1987 चा काळ
- बदलाचा नवीन काळ
- इंग्रजी विकासाचा इतिहास
- नवीन शब्द प्रस्थापित करण्याची गरज

इंग्रजी आणि हिंदीचा संबंध

स्वातंत्र्य चळवळ आणि त्यानंतर देश बांधणीचे जे काम होत आहे त्यात इंग्रजी आणि इतर भाषांचा संबंध कधी निकोप, तर कधी समस्यामूलक राहिलेला आहे.

1947 पर्यंत यात विशेष प्रकारचा संबंध होता. स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक कामे हिंदी भाषेला वाहिलेली होती आणि स्वातंत्र्यालाही. या कार्यात स्वतःच्या मातृभाषेविषयी प्रेम होते, तिच्यासाठी कामही केले असले तरी, त्यांना इंग्रजीविषयी तिटकारा नव्हता. स्वातंत्र्याच्या दरम्यान आणखी एक गोष्ट नजरेस आली. महान शास्त्रज्ञ जगदीशचंद्र बसु यांनी बऱ्याचशा रचना बंगालीत लिहिल्या. लक्ष्मण शास्त्रींनी आपल्या मातृभाषेतही लिहिले आणि इंग्रजीतही. परंतु इ.स. 1947 नंतर परिस्थिती बदलली. त्यानंतर इंग्रजीचे चलन सुरु झाले. अनेक समकालीन इतिहासकारांनी हिंदीचा विकास हिंदीत नाही तर इंग्रजीत लिहिला. वर्तमान समाजशास्त्रज्ञांमध्ये पुरनचंद जोशी वगळता जवळजवळ सगळ्यांचेच लेखन मुळात इंग्रजीतच आहे.

सन 1967 नंतर

1967 नंतर परिवर्तन झाले. लक्षपूर्वक बघितले तर 20 वर्षांच्या काळादरम्यान या भाषांच्या संबंधात एक स्थित्यंतर घडले. 1967चा काळ इंग्रजीच्या विरोधाचा अथवा घृणेचा काळ म्हटले जाऊ शकते. मोटर गाड्यांवरील पट्ट्या आणि जागोजागी बोर्ड बदलले गेले. बिहार आणि उत्तर प्रदेशात हा विरोध थोडा जास्त झाला. जे लोक इंग्रजीच्या विरोधात हे आंदोलन करत होते, त्यांची मुलं कुठे आणि कसे शिक्षण घेत आहेत याचा

त्यांना विसर पडला होता. म्हणून याचा आढावा घ्यायला हवा की त्या काळात इंग्रजीतून शिक्षण घेणाऱ्या मुलांवर काय परिणाम झाला होता. तसेच हेदेखील लक्षात घेतले पाहिजे की असेही लोक होते जे इंग्रजी शिकल्याशिवायच प्रगती करत गेले. पुढे त्यांचे चांगले झाले की वाईट यावरही संशोधन होऊ शकते. या काळाची सुरुवात खूप आधीच झालेली होती, जिचे नेहरूजींनी 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया' मध्ये वर्णन केले होते. प्रश्न असा उद्भवतो की इंग्लिस्तानच्या दोन रूपांपैकी कोणता इंग्लिस्तान हिंदुस्तानात आला? शेक्सपियर आणि मिल्टनचा, उदारमतवादी लेखन आणि शौर्य-पराक्रमांचा, राजनैतिक क्रांति आणि स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी संघर्ष करणारा, विज्ञान आणि उद्योगातील प्रगतीला पुढे नेणारा इंग्लिस्तान इथे आला; की फौजदारीचा क्रूर व्यवहार करणारा आणि सामंतवादी आणि प्रतिक्रियावादी इंग्लिस्तान आला आहे? [हिंदुस्तान की कहानी पृ. क्र. 333] हे व्यापारी स्पेनचे असोत वा पोर्तुगालचे, एक मोठा प्रश्न आहे की परिस्थिती अशी उद्भवली की काही लोकांचा एक वेगळा वर्ग तयार झाला, ते स्वतःचे काम इंग्रजीतून करत गेले. त्यांना सगळ्या सुखसोयी मिळत गेल्या आणि ते प्रगती करत राहिले. बहुसंख्यक लोक अप्रगत राहिले.

शालेय शिक्षणात हिंदी आणि इंग्रजीचे चित्र वेगळ्याच पद्धतीने दिसून आले. तिथे पहिली ते पाचवी वर्गापर्यंत इंग्रजी नव्हती. सहावीपासून इंग्रजीचे शिक्षण दिले जात होते. शिक्षकांचे इंग्रजीचे व्याकरण व ज्ञान उत्तम होते परंतु ते बोलू शकत नव्हते. जरी सगळ्यांचे इंग्रजीतील लेखन उत्तम होते तरी बोलण्यात प्रभुत्व नव्हते. हा काळ लोकांना दोन वर्गात विभागून गेला- एक वर्ग इंग्रजीत काम करणारा आणि दुसरा याचा विरोध करणारा.

इ. स. 1987 चा काळ

1987 च्या काळावर नजर टाकली तर लक्षात येते की इलेक्ट्रॉनिक आणि नवीन मीडियाचे विशाल जग आपल्या समोर आले. हा काळ संचार क्रांतीचा होता. एका वेगळ्याच जगाची जाणीव व्हायला लागली आणि असे वाटायला लागले की इंग्रजीशिवाय मुले मागे पडतील. गावांमध्येसुद्धा इंग्रजी शाळा सुरु व्हायला लागल्या. प्रत्येकाला असेच वाटू लागले की, इंग्रजीशिवाय ते मागे राहून जातील. अजूनही तोच काळ आहे. चुकीचे का असेना, पण सफाईदार इंग्रजी बोलणाऱ्याचा प्रभावही पडतो आणि कामही मिळते. आज जो समाज आपल्या समोर आहे, जी आर्थिक आणि सामाजिक संरचना निर्माण

झालेली आहे ती इंग्रजीची आहे. प्रश्न असा उपस्थित होतो की यानंतर काय होईल? आपण याविषयी विचार करत आहोत का की पुढेच पळत आहोत ? हा विचार करण्याची किंवा याचा अंदाज घेण्याची कोणालाही फुरसत नाही की, मुलांची आकलनाची भाषा कोणती असेल? रोजगार दुसऱ्या भाषेद्वारे मिळू शकतो परंतु समज आपल्या भाषेतूनच मिळते. आपल्याला हे देखील बघायला हवे की स्वातंत्र्यानंतर भारताने किती शास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ किंवा समाजशास्त्रज्ञ दिले. याचे कारण सुरुवातीच्या काळात मातृभाषेत शिक्षण न होणे हेच आहे.

परिवर्तनाचा नवीन काळ

आता भाषेच्या बाबतीत पुन्हा परिवर्तन होत आहे. फ्रांस, चीन, रशिया, जपान यांनी भाषेच्या संदर्भात नवीन पद्धतीने विचार करणे सुरु केले आहे. आता ते मातृभाषेतच बोलणे पसंत करतात. परंतु भारताच्या स्थितीत तफावत आहे. अजुनही आपण न्यूनगंडाने पछाडलेले आहोत. मातृभाषेबद्दल समाजाचे विचार जास्त सकारात्मक नाहीत. याचे सर्वात मोठे प्रमाण हे आहे की स्वाभिमान गमावूनही आपण आपल्या मुलांना इंग्रजीतून शिकवू इच्छितो.

इंग्रजी- हिंदीतील अंतर्गत संबंधांविषयी आपल्याला या दृष्टीनेदेखील विचार करावा लागेल की, जगातील अनेक मोठ्या देशांनी मातृभाषेला जिवंत ठेवत, तिच्याविषयी आदर ठेवूनही जगातील प्रगत देशांशी बरोबरी करून विकासाच्या दिशेने वाटचाल केली आहे. आपल्याला आपल्या लोकांमध्ये हा विश्वास निर्माण करावा लागेल की, मातृभाषेचा सन्मान करताना दुसऱ्यांच्या भाषेचाही सन्मान केला जाऊ शकतो.

केनियाचे प्रतिष्ठित इंग्रजी लेखक अंगूगींनी आपल्या भाषेच्या सन्मानार्थ इंग्रजीतील लेखन सोडून स्वतःची भाषा किकियूचा स्वीकार केला. पाब्लो नेरुदांची इच्छा होती की, मातृभाषेतील शिक्षणासाठी विद्यापीठ सुरु व्हावे, शिवाय दुसऱ्या भाषांना देखील त्याच पंक्तीत स्थान मिळावे.

इंग्रजीच्या विकासाचा इतिहास

आपण हे विसरता काम नये की, इंग्रजी भाषादेखील मोठा संघर्ष करून इथपर्यंत पोहोचली आहे. इंग्रजी सुरुवातीला इंग्लंड आणि अमेरिकेतील हमाल, शेतकरी आणि

मजुरांचीदेखील भाषा होती आणि शेक्सपिअर देखील याच भाषेचे होते. म्हणजेच इंग्रजी ही केवळ वर्चस्वाची भाषा नव्हती.

इंग्रजी भाषेच्या प्रगतीकडे पाहता लक्षात येते की, जो संघर्ष आज आपल्या भाषांना करावा लागत आहे तसाच संघर्ष इंग्रजी भाषेनेसुद्धा केलेला आहे. 16-17 व्या शतकापर्यंत इंग्रजी ही ज्ञानभाषा नव्हती. योग्य स्थान मिळविण्यासाठी तिनेदेखील संघर्ष केला. परिस्थिती अशी होती की, उच्चवर्गीय शाळांच्या आवारात कोणी इंग्रजी बोलू शकत नव्हते. फ्रांसिस बेकन यांनी मैत्री किंवा प्रेम या विषयांवरचे लेख इंग्रजीत लिहिले परंतु न्याय, दर्शन, गणिताची पुस्तके, ज्ञानवर्धक गोष्टी इ. लॅटिनमध्ये लिहिली. इंग्लंडचे शास्त्रज्ञ लॅटिनमध्येच लिहित असत. न्युटनची मातृभाषा इंग्रजी होती परंतु त्यांनी आपली प्रमुख पुस्तके लॅटिनमध्येच लिहिली. जेव्हा शास्त्रज्ञ मागासवर्गातून यायला लागले तेव्हा इंग्रजीतून लिहिले जाऊ लागले आणि एकोणिसाव्या शतकापर्यंत इंग्रजी लोकप्रिय झाली. शिक्षणात इंग्रजीचा प्रभाव वाढत गेला. आज ज्ञानाची सगळ्यात मोठी भाषा इंग्रजीच आहे.

नवीन शब्द रुजविण्याची गरज

एकीकडे जगातील सर्व भाषा एक होत आहेत तर दुसरीकडे भाषाशास्त्रज्ञांना अशी काळजी वाटते की सीमा नाहीशा होत आहेत. बाजारपेठांनी रशियन, इंग्रजी, जर्मन इत्यादींना एकाच पातळीवर आणून ठेवले आहे. खरं तर भाषा या एकमेकींशी संघर्ष करत निर्माण होतात.

हिंदीने देखील सगळे शब्द इंग्रजी आणि इतर भाषांतून जसेच्या तसे घेतले आहेत. परंतु प्रत्येक भाषेचे स्वतःचे असे चारित्र्य असते. स्वतःचा एक स्वभाव असतो. स्वतःची एक प्रकृती असते. ती भाषा दुसऱ्या भाषांशी झुंजत

भाषा केवळ शब्द आणि अर्थानी घडत नाही, तर शाब्दिक प्रतिमांनी देखील घडते. आपण जर कमळ शब्द घेतला तर आपल्या मनांत एक उमललेल्या कमळाच्या फुलाची प्रतिमा येते. म्हणजे आपण सगळ्यांनी कमळाला ज्या स्वरूपात बघितले, आपल्यासाठी तेच कमळ आहे. उदाहरणादाखल जर असे म्हटले की 'बाल्कनीत उभी असलेली मुलगी उदास आहे.' तर आपल्या मनांत एक बाल्कनी तयार होते. आजच्या धावपळीत या अर्थप्रतिमांना स्थान राहिलेले नाही.

— एक सहभागी

आपल्या पद्धतीने नवे शब्द घडवते. हिंदीने 'ऑफिसर' चे 'अफसर' केले, 'रिपोर्ट' चे 'रपट', 'सिमेंट' चे 'सिलमिट' केले. परंतु आज हिंदीत इंग्रजीशी सामना करत नवीन शब्द रुजविण्याचा आत्मविश्वास सतत कमी होत आहे. बहुतांश इंग्रजी शब्दांना त्यांच्या उच्चारणासहित जसेच्या तसे स्वीकारण्याचे दडपण सतत वाढत आहे. हिंदीत 'कॅनेडाला' 'कनाडा' म्हणणे, 'ऑलिम्पिक्स'ला 'ऑलिम्पिक' म्हणणे अथवा 'चाइना'ला चीन, 'रशिया'ला 'रुस' लिहिण्याचे चलन कमी होत आहे. आपल्याला त्या शब्दांना त्यांच्या

मूळ उच्चारणासहित ठेवण्याची सवय झालेली आहे. यातून हेच निदर्शनास येते की, काही वर्षांपासून हिंदी न्यूनगंडाची शिकार झाली आहे. याचा संबंध भाषिक क्षमतेपेक्षा सामाजिक क्षमतेशी अधिक आहे. डॉ. राम मनोहर लोहियांनी भाषांवर विपुल काम केले होते. ते म्हणत असत शब्द सरावाने येतो. शब्दांचा

सराव केला पाहिजे. शब्दांचा सराव करून नवीन शब्द घडविण्याचे करण्याचे जे कौशल्य हिंदी व इतर भाषांमध्ये होते, ते आता इंग्रजीसमोर हळूहळू शरणागती पत्करत आहे. हे एक मोठे संकट आहे. इंग्रजीनेदेखील हिंदीतून बरेचसे शब्द घेतले आहेत आणि ते घेऊन स्वतःची शैली रुजविण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणजेच हिंदी आणि इंग्रजीत दळणवळण वाढले आहे. हिंदी किंवा कोणत्याही भाषेत इतर भाषांतील शब्द वाऱ्याच्या झुळुकीप्रमाणे स्वच्छंदपणे येऊ द्यावे. हिंदीने सातत्याने दरवाजे बंद करण्याचे प्रयत्न केले याकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे.

संवादाचा प्रयत्न

सेकमोल लडाखी भाषेच्या प्रामाणिकीकरणाच्या दिशेत प्रयत्न करत आहे. यासाठी तो लडाखी लिपित एक बातमीपत्र रेवाई ओझर आणि पत्रिका मेलॉंग काढतो. ह्याबरोबरच त्याने मुलांच्या कथांना दोन्ही भाषांमध्ये- इंग्रजी आणि लडाखीमध्ये आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.

याशिवाय तो प्राथमिक पातळीवरील ई. व्ही. एस. पाठ्यपुस्तके तसेच भाषांच्या विकासामध्येही सहभागी आहे. ही पाठ्यपुस्तके इंग्रजी माध्यमात असूनही लडाखी भाषेची झलक त्यांत आहेच. शिक्षकांसाठी पाठ्यपुस्तकांचे लडाखी संस्करण काढण्याची त्याची योजना आहे. हळूहळू स्थानिक लडाखी भाषेत जेव्हा मजकूर छापून येईल, तेव्हा लडाखी भाषेत पाठ्यपुस्तकांचे निर्माण कार्य होऊ शकेल.

— भारतीय भाषाओ का शिक्षण, आधार पत्र,

1.3, पृ. 60 - 61

याची सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक कारणे असू शकतात. मात्र आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, ज्या भाषांनी आपली कवाडे उघडी ठेवली, त्याच भाषा वृद्धिंगत होत राहिल्या. ध्वनी, विचार, शब्द आणि वाक्य संरचनेच्या स्तरांवर भाषांचा सतत मेळ होत असतो.

भाषेचा मुद्दा हा मोठ्या सामाजिक संघर्षाचा मुद्दा आहे. या संघर्षात भाषा एक महत्त्वाचे आयुध आहे. मात्र या मोठ्या संघर्षात आपल्याला भाषिक अस्मिता जपत इंग्रजीशी संवाद साधत नवीन शब्द घडविण्याचे प्रयत्न करावे लागतील. इंग्रजीच्या लेखकांनी हे काम केले आहे.

बोलीभाषेतील शब्दांच्या माध्यमातून एक शक्यता निर्माण होऊ शकते. हिंदी बोलीभाषेपासून जितकी लांब गेली तितकी एकटी पडत गेली. रंग, स्वाद, संबंध, कृषी आणि वाणिज्य यांचे जितके शब्द बोलीभाषेतील अनुभवांचे आहेत तितके शहरी अनुभवांचे नाहीत. दुखण्यासंबंधी हिंदीत नसलेले- दुखाता, बथता, पिडाता, टभकता, कसकता, टसकता इत्यादी बरेचसे शब्द भोजपुरीत आहेत. सगळ्याच शब्दांचे वेगवेगळे अर्थसंदर्भ आहेत. एका भाषिक संस्कृतीच्या रूपात आपल्याला हिंदीला सक्षम करायचे आहे. शब्दांशी सामना करून तिची शक्ती परत मिळवून द्यायची आहे. म्हणूनच इंग्रजी शब्दांच्याऐवजी नवीन शब्द शोधण्याची उत्तम पद्धती विचारात घ्यायला हवी. याप्रमाणे भाषांतर्गत शब्दांचे दळणवळण आणि संवादांचे मार्ग प्रशस्त करायला हवेत.

* * *

6

मुद्दे आणि आव्हाने

- शिक्षकाची तयारी
- सामाजिक तयारी
- प्रशासनिक तयारी

आकलनाच्या माध्यमाला मूर्तरूप देण्यासाठी आपल्याला एक मोठी मजल गाठायची आहे. स्वातंत्र्याच्या जवळ जवळ 75 वर्षांनंतरही आपल्याला तसे करता आलेले नाही. ही मजल एकटा शिक्षक, शिक्षण प्रशासन किंवा शिक्षणशास्त्रज्ञ गाठू शकत नाहीत. आपल्यापुढे असलेल्या सर्वच आव्हानांमध्ये समाज, शिक्षक आणि प्रशासनाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असणार आहे. हे समजून घेणे गरजेचे आहे.

शिक्षकाची तयारी

एका विशिष्ट कालावधीनंतर मातृभाषेकडे वळण्याची ही सुरुवात आहे. ज्यात सर्वात पहिली आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका शिक्षकाची आहे, जे मुलांच्या आई-वडिलांनंतर मुलांबरोबर सगळ्यात जास्त वेळ घालवतात. लहान मुलांना शाळेशी, शिक्षणाशी जोडण्याची जबाबदारी शिक्षकावरच आहे. शाळेतील भाषा आणि घरची भाषा सांधण्याचे काम शिक्षकच करत असतो. मुलांच्या मातृभाषेत शिक्षण दिल्यासच हे अंतर कमी होऊ शकेल. यासाठी शिक्षकाचे प्रशिक्षित असणे अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्रीय पाठ्यचर्या रूपरेखा-2005 असे सुचवते की आदिवासी क्षेत्रांमध्ये ज्या शिक्षकांना नियुक्त केले जाईल, त्यांना तेथील स्थानिक भाषा शिकवली गेली पाहिजे. शिक्षकांना तिथल्या स्थानिक भाषेत शिक्षण देण्यासाठी स्वातंत्र्य द्यावे लागेल. वर्गातील बहुभाषिक मुलांना ओळखून त्यांचा संसाधनांच्या रूपात उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य देखील याच्याशी निगडित आहे.

- आपल्या देशात अनेक बोली आणि भाषा आहेत, बालभाषेत आपल्याकडे अजूनही पुस्तके उपलब्ध नाहीत. संविधानात 22 भाषा सूचीबद्ध आहेत. अडचण अशी

आहे की या 22 भाषांमध्ये आपल्याकडे पुस्तके उपलब्ध नाहीत. याची जबाबदारी शिक्षक आणि सरकार दोहोंवर आहे. जर सरकार आपली जबाबदारी निभावण्यात यशस्वी होत नसेल तर ती शिक्षकाची जबाबदारी ठरते की त्यांनी बालकाला त्याच्या मातृभाषेतून शिक्षण द्यावे. एन. सी. एफ-2005 शिक्षकांना याप्रकारच्या स्वायत्ततेची शिफारस करते.

- वर्गात विद्यार्थ्यांना शिकवत असतांना आलेल्या अनुभवाच्या आधारे पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात शिक्षकांना पुढाकार घ्यावा लागेल. विद्यार्थ्यांच्या वर्गातील गरजेनुसार विकसित करण्यात आल्याने ही पुस्तके उत्तम पाठ्यपुस्तके ठरतील.
- शिक्षक आणि विद्यार्थी ज्या वातावरणातून आलेले असतात ते सामाजिक वातावरण शिक्षण प्रक्रियेला पोषक ठरते. शाळा आणि वर्गाच्या सामाजिक वातावरणाचा शिक्षण, एवढेच काय संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेवर परिणाम होत असतो. हे लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांच्या मनोवैज्ञानिक वैशिष्ट्यांऐवजी त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजनैतिक संदर्भावर जास्त भर देण्याची आवश्यकता आहे. यात आकलनाच्या भाषेच्या भूमिकेची ओळख करून द्यावी लागेल.
- शिक्षकाला भाषेची व्यापक समज असायला हवी.
- प्राथमिक पातळीवर मुलांच्या भाषेला प्रमाणभाषेनुरूप सुधारण्याच्या प्रयत्न करण्याऐवजी ती आहे त्या रूपात स्वीकारली गेली पाहिजे. चौथ्या इयत्तेनंतर त्यांची आवड विचारात घेऊन योग्य वातावरण उपलब्ध दिल्यास मुले आपसूकच प्रमाणभाषेचा स्वीकार

करतील. मात्र तसे करताना मुलांच्या मनात त्यांच्या घरातील भाषेबद्दलची आपुलकी टिकून राहिल याकडे लक्ष दिले गेले पाहिजे. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया परिपूर्ण असतेच असे नाही त्यातही उणिवा असू शकतात हे मान्य करावे लागते. विशिष्ट

मातृभाषेतील शिक्षणाद्वारे वर्गात समृद्ध अभ्यास करणे सोयीचे ठरेल, विद्यार्थ्यांचा वर्गात सहभाग अधिकाधिक असेल आणि परिणाम उत्तम मिळतील. या उद्देशासाठी पुरेशा सोयी उपलब्ध केल्या जाव्यात. मातृभाषेतील शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन तयार करण्यात यावा म्हणजे विद्यार्थ्यांला जे माध्यम सहजगत्या समजू शकते, ते स्वीकारण्यास तो संकोच करणार नाही.

— भारतीय भाषाओ का शिक्षण, राष्ट्रीय फोकस समूह का आधार पत्र, 1.3 पृ. 15

वयानंतर मुले त्याच्या योग्य स्वरूपाचा आपसूकच स्वीकार करतात. चुका आणि उणिवांवर लक्ष देण्याऐवजी मुलांना व्यापक, आव्हानात्मक आणि त्यांना आवडतील अशा उपक्रमात गुंतवून ठेवणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

- शिकणे म्हणजे काय, याबद्दलची जाणीव शिक्षकांमध्ये निर्माण करण्यात यावी म्हणजे ते त्यानुरूप वातावरण निर्माण करतील.
- वंचित आणि विशिष्ट (अ)क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांसकट इतर सर्व विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा समजून घेता येतील.
- इतर भाषाअभ्यास पद्धतींकडेदेखील शिक्षकांना विशेष लक्ष द्यावे लागेल.
- शिकवण्याची व्यावहारिक आणि सैद्धांतिक अशी भरीव तयारी करावी लागेल.
- संसाधनाच्या रुपात बहुभाषिकता कशी आणावी याचे प्रशिक्षण दिले गेले पाहिजे.
- त्याबरोबरच हेदेखील सांगितले गेले पाहिजे की, बहुभाषिकतेच्या मर्यादा काय आहेत?
- शिक्षकांनी पालकांशी सतत संवाद साधायला हवा.
- नोकरीपूर्व आणि नोकरीत असताना दिल्याजाणाऱ्या प्रशिक्षण उपक्रमांमध्ये (आकलनाची भाषा, बहुभाषिकता, भाषांतर्गत संवाद आणि भाषांची स्थिती) असे विषय समाविष्ट केले पाहिजे.
- शाळेत फक्त लेखनावर भर न देता विद्यार्थ्यांच्या ऐकण्या-बोलण्यावर भर दिला गेला पाहिजे.

सामाजिक तयारी

- आज प्रत्येक समाजाला स्वतःच्या मुलांनी इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घ्यावे असे वाटते. त्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे की इंग्रजी माध्यमातून शिकलेल्या त्यांच्या मुलाची सर्जनशीलता मातृभाषेत शिकलेल्या इतर मुलाच्या तुलनेत कमकुवत असेल. त्याला शालेय शिक्षण आणि स्वतःचे जीवन यांची सांगड घालून समाजवास्तवाशी त्याचा अनुबंध लावता येणार नाही. इंग्रजी माध्यमाची शिक्षण प्रणाली त्याच्यासाठी घोकंपट्टीच ठरेल. याबाबतीत लक्ष देणे ही समाजातील पुढाऱ्यांची जबाबदारी आहे. त्यांनी समजून घेतले पाहिजे की मातृभाषेतून मिळालेले शिक्षण मुलाला सर्जनशील, आत्मविश्वासयुक्त आणि समर्थ करते. समाज आणि विशेषत्वाने पालकांना याबाबतीत मानसिकरित्या तयार करणे हे आपल्यापुढील मोठे आव्हान आहे.

- समाजासमोर मातृभाषेतून देण्यात येणाऱ्या शिक्षणाच्या संदर्भात दोन मुख्य समस्या आहेत – एक उपजीविकेचा प्रश्न आणि दुसरी सामाजिक प्रतिष्ठा अथवा मान सन्मान. या दोन्ही समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी खूप मोठी सामाजिक तयारी करण्याची आवश्यकता वाटू लागली आहे, यात मीडियाची भूमिका खूप मोठी असू शकते. समाजातील विभिन्न समुदाय आणि पालकांपर्यंत पोचून त्यांच्यात विश्वास निर्माण करावा लागेल की, इंग्रजी हेच शिक्षणाचे एकमात्र माध्यम नाही.
- यासाठी मातृभाषा माध्यमातून शिकून उच्चस्थानी पोहोचलेल्या आणि यशस्वी झालेल्या वेगवेळ्या क्षेत्रांतील महत्त्वपूर्ण व्यक्तींच्या मुलाखती आणि अनुभव मीडियाच्या [प्रिंट, इलेक्ट्रॉनिक, नुक्कड, नाटक इत्यादी] माध्यमातून त्यांच्यापर्यंत पोहोचवायला हवे.
- मातृभाषेत शिकून गुणवत्ता मिळवणाऱ्या तरुणांशी मीडियाच्या माध्यमातून संवाद साधून त्यांचे अनुभव पालकांपर्यंत पोहोचवले जावे म्हणजे इंग्रजीच यशाची किल्ली आहे, हा भ्रम मोडून काढता येईल.

आपल्या भाषेत शिकून...

राजस्थान राज्य सेवा परीक्षेत हिंदी माध्यमातून पहिल्या प्रयत्नातच गुणवत्ता यादीत [2007 मध्ये तृतीय स्थान] स्थान प्राप्त करून यशस्वी झालेल्या जितेंद्र कुमार सोनी यांनी एक अतिशय गौरवपूर्ण यश साध्य केले आहे. त्यांना विचारण्यात आलेला 'प्रश्न-हिंदी माध्यम घेऊन या परीक्षेची तयारी व यश प्राप्त करण्याबद्दल तुमचे काय मत आहे?'

सोनी- माझ्या दृष्टीने माध्यम महत्त्वाचा मुद्दा नाही. ज्या माध्यमातून आपले म्हणणे आणि आकलन प्रभावीपणे व्यक्त करता येते, तेच माध्यम आपल्यासाठी उपयोगी आणि योग्य आहे. अलीकडचे निकाल हिंदीबद्दलचे पूर्वग्रह मोडून काढत असल्याचे दिसून येते.

—प्रतियोगिता दर्पण/जनवरी 2010,

पृ. क्र. 46-48

रोजगाराचे आव्हान – 1

आज बाजाराची भाषा इंग्रजी आहे. केवळ भाषिक ज्ञानाच्या आधारावर इंग्रजी जाणणारा उमेदवार लवकर रोजगार प्राप्त करतो. मात्र देशी भाषा जाणणारा योग्य उमेदवार रोजगाराच्या चढाओढीत मागे पडतो. असे का? इथे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये कामकाजाचे, आकलनाचे माध्यम इंग्रजी आहे. रोजगारासाठी आकलनाचे माध्यम याबाबत शासनाने विचार करावा आणि आपल्या नीतीविषयक धोरणांमध्ये काही बदल करावेत. आज संपूर्ण जगात मंदीची लाट आल्यामुळे लोकांना आता समजले आहे की केवळ इंग्रजी शिकून रोजगार मिळू शकत नाही. त्यांना देशी भाषांमध्ये रोजगाराची शक्यता दिसू लागली आहे. याचे विश्वासात रुपांतर करण्याचे आव्हान सरकारसमोर आहे.

– एक सहभागी

- अशा काही महाविद्यालयांची उदाहरणे समोर ठेवायला हवी ज्यांनी मातृभाषेत शिक्षण देऊन चांगली व्यक्तिमत्त्वे घडवली आहेत. उदा. नेतरहाट विद्यालय, सरदार पटेल विद्यालय. या उपक्रमात शासकीय शाळांना विशेषत्वे सामील केले जावे.
- या सामाजिक तयारीत शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या पालकांबरोबर बैठकी आयोजित कराव्यात आणि केस-स्टडीच्या माध्यमातून मातृभाषेचे महत्त्व अधोरेखित करून दाखवावे.
- रोजगारासंबंधित समस्येवर मात करण्यासाठी उद्योग व्यवसायांमध्ये आपल्या भाषेचे महत्त्व आणि वेगवेगळ्या रोजगारसंबंधी क्षेत्रामध्ये मातृभाषेतील शिक्षणाचे महत्त्व [डॉक्टर, आई.ए.एस.] अधोरेखित करणारा आशय असलेले पथनाट्य लिहून गावागावात आणि शहरातील शाळांमध्ये सादर करण्यात यावे. या उपक्रमात काही एन. जी. ओ. ची मदत घेतली जाऊ शकते.
- शाळेतील शिक्षक स्वतःची जबाबदारी निभावण्यात असमर्थ होत चालले आहेत, मुलांना त्यांच्या मातृभाषेत शिक्षण मिळू शकत नाही, शिक्षणासाठी मुलभूत सोयी उपलब्ध नाहीत. अशा परिस्थितीत शालेय प्रशासन म्हणजे शाळेच्या मुख्याध्यापकाची जबाबदारी ही आहे की त्यांनी मुलांना मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांना उत्तेजन द्यावे. यासाठी त्यांना स्थानिक समुदायाची मदतही

घेता येईल. ज्ञानसमृद्ध मुलांना घडवण्यासाठी मुख्याध्यापकांनी मुले, शिक्षक आणि समाज यामध्ये सेतूचे भूमिका साकार करावी. असे करण्यासाठी आपली प्रशासनिक धोरणे लवचिक ठेवावीत.

प्रशासनिक तयारी

- गावोगावी, खेड्यापाड्यापर्यंत आणि प्रत्येक मुलापर्यंत खऱ्या अर्थाने शिक्षण पोहोचवण्यासाठी राज्यस्तरावर आपल्याला भरपूर तयारी करावी लागेल. शिक्षण हे राज्य तसेच केंद्रशासनाची एकत्रित जबाबदारी आहे. मातृभाषेत शिक्षण देण्यासाठी राज्यशासनाला प्रत्येक स्तरावर म्हणजेच समाज, प्रशासन, शालेय प्रशासन, शिक्षक इत्यादी सर्वांमध्ये ताळमेळ बसवून भरपूर तयारी करावी लागेल.
- या तयारीत केंद्राची मोठी मुख्य भूमिका असेल. केंद्राची जबाबदारी ही आहे की त्यांनी राज्यांशी सामंजस्य वाढवावे. यासाठी शिक्षक, समाज, पालक यांच्याशी चर्चा, संवाद साधावा लागेल. यानंतर याचे क्रियान्वयन करण्यासाठी केंद्रशासनाने राज्यांच्या मदतीने शिक्षक आणि प्रशिक्षक तयार करावे त्यामुळे मुलांना आपल्या भाषेत बोलणे, लिहिणे, वाचणे आणि संवाद साधण्याची संधी मिळेल.
- आता शिक्षणाच्या अधिकाराचा कायदा मंजूर झाला आहे. त्यानुसार विद्यालयीन समित्यांना काही अधिकार द्यावे लागतील. शाळा समित्यांमध्ये समाजाचा सहभाग सुनिश्चित करावा लागणार आहे. राष्ट्रीय पाठ्यचर्या रूपरेखा 2005 (NCF- 2005) देखील सुचवते की असे केल्याने शालेय प्रशासनात

उच्च शिक्षा: एक चुनौती

जेव्हा मूल आपल्या मातृभाषेत शिक्षण घेऊन उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठात जाते तेव्हा प्रश्न उद्भवतो की त्याच्या मातृभाषेत शिक्षण देण्यासाठी विद्यापीठात कितपत सोयी आहेत? जर या सोयी नसतील तर मुलाला स्वतःच्या मातृभाषेत परीक्षा देण्याचा अधिकार आहे? असल्यास त्याच्या उत्तरपत्रिकेचे मूल्यांकन इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांप्रमाणेच केले जाणार? त्याला पीएच. डी. चा शोधप्रबंध स्वतःच्या मातृभाषेत लिहता येईल? उच्च शिक्षणात आकलनाच्या माध्यमाची समस्या आपल्यासाठी, विद्यापीठांसाठी त्याचप्रमाणे देशासाठीदेखील सर्वांत मोठे आव्हान आहे....

— एक प्रतिभागी

- लवचिकता येईल. स्थानिक पातळीवर पाठ्यपुस्तकं तयार करण्यात त्यांची भूमिका असू शकेल याचा विचार करायला हवा. ही एक उत्तम पद्धत होऊ शकते.
- शिक्षणाच्या अधिकाराचा कायदा लागू झाल्यावर लाखोंच्या संख्येने शिक्षकांना नियुक्त करण्याची गरज पडेल. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर येणाऱ्या शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण संस्थानेदेखील सुरु करावी लागतील. याचाही विचार करावा लागणार आहे.
 - मुलांच्याभाषेत पुस्तके उपलब्ध करून देण्यासाठी एखाद्या कृतीयोजनेची आखणी करावी लागेल.
 - राज्य शासन आणि शिक्षकांची यासंदर्भात जबाबदारी मोठी आहे. मुलांसाठी त्यांच्या भाषेत पाठ्यपुस्तक निर्माण करायला खूप मोठा कालावधी लागण्याची शक्यता आहे. या प्रदीर्घ कालावधीत राज्य शासन आणि शिक्षक यांना या संदर्भात सातत्यपूर्ण संवाद कायम राखणे गरजेचे आहे. असे करण्याला केंद्र शासनाचीही कोणती हरकत नाही. मूलतः हा राजकीय आणि प्रशासनिक निर्णय आहे.
 - आपल्याकडे अनेक भाषा आहेत. म्हणूनच मुलांसाठी तयार केल्या जाणाऱ्या पाठ्यपुस्तकात आपल्याला त्या भाषांतील लोककथा, लोकगीते आणि लोककला इत्यादींचा समावेश करावा लागेल. आपल्या देशांत प्रत्येक भाषेत श्रेष्ठ लेखक आहेत. त्यांच्या मदतीनेदेखील पाठ्यपुस्तके तयार केली जाऊ शकतात.
 - आकलनाच्या भाषेच्या दृष्टीने विद्यमान शिक्षक -प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या पाठ्यक्रमात बदल करावा लागेल.
 - भाषासंबंधी संशोधनामध्ये स्वभाषेत आणि हिंदीत गुणवत्तापूर्ण संशोधन होणे गरजेचे आहे.
 - हिंदी आणि अन्य भारतीय भाषांमध्ये विज्ञान, समाजविज्ञान आणि कला इत्यादी क्षेत्रात मुळातून पुस्तके लिहिण्यावर भर द्यायला हवा. यासाठी विद्यापीठांशी देखील संपर्क साधायला हवा.
 - संदर्भ ग्रंथांचे/पाठ्यपुस्तकांचे इंग्रजीतून हिंदी आणि अन्य भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात यावे आणि द्विभाषिक आणि बहुभाषिक शब्दकोश तयार करण्यात यावेत.
 - पहिली ते पाचवी इयत्तेपर्यंत क्रमशः काही विषय मुलांना त्यांच्या भाषेतून शिकवण्यावर भरा देण्यात यावा. त्यांच्या आकलनाला मजबूत आधार देण्यासाठी काही खासगी शाळांशीदेखील संवाद स्थापित करावा.
 - विद्यापीठांच्या मदतीने भाषा, समाजविज्ञान, विज्ञान इत्यादींचे अभ्यासक्रम

राबविण्यात येतील का याचाही विचार करायला हवा. याप्रकारच्या अभ्यासक्रमात मातृभाषेतून विषयांची समज विकसित करणे यावर विशेष भर देण्यात यावा.

रोजगाराची आव्हाने -2

दिल्लीच्या उत्तर पश्चिम जिल्ह्यात आशियातील सगळ्यात मोठ्या भाजी बाजार (आझादपूर) समोर रस्त्याच्या पलीकडे एक मोठी विस्थापितांची वस्ती आहे- जहांगीरपुरी. इथे राहणाऱ्या प्रत्येक इसमाच्या वागणुकीतून बादशहा जहांगीरच्या राजेपणाचा रंग आढळतो. वस्तीच्या एका टोकाला सुकत चाललेला भलस्वा तलाव आहे तर दुसरीकडे अनेकानेक तळी आहेत. यात या वस्तीतील लोक प्राण फुंकतात. या वस्तीतच प्रौद्योगिक प्रशिक्षण संस्थानही [आई. टी. आई.] आहे. जिथे प्लम्बिंग, स्पाइनिंग, डार्इंग, फिटर, प्रिंटींगसारख्या अनेक व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण दिले जाते.

ही कथा आहे वस्तीच्या कडेला असलेल्या 'अयोध्या टेक्सटाईल' आणि आई. टी. आई. [आय. टी. आय.] च्या विचित्र नात्याची आहे. या गिरणीत कापड बनवणे आणि त्यावरील छपाईचे काम होत होते. याच कामाचे प्रशिक्षण देणारा अभ्यासक्रम आय. टी. आय. मध्ये होता. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे की इथून शिक्षण घेतलेल्या तरुणांना या मिलमध्ये काम दिले जात नव्हते आणि अप्रशिक्षित लोकांना ठेवून घेतले जात होते. सगळ्यांना असेच वाटत होते की, कदाचित प्रशिक्षित कामगारांना जास्त पगार द्यावा लागतो म्हणून त्यांना कामावर ठेवले जात नाही. पण आय. टी. आय. चे प्राध्यापक आणि प्रशिक्षणार्थीबरोबर जेव्हा मिल कामगारांचा संवाद झाला तेव्हा वास्तव चित्र समोर आलं. संस्थानात संपूर्ण प्रक्रियेची माहिती इंग्रजी अथवा प्रमाण हिंदीत दिली जात होती. मिलमधील जुने कामगार देशी भाषेचा उपयोग करत असत. संस्थेतून प्रशिक्षण घेतलेल्या तरुणांना ती भाषा समजत नव्हती. शेवटी कामगारांच्या देशी तांत्रिक शब्दकोषाला अभ्यासक्रमाशी जोडले गेले. एक नाही तर इतरही अभ्यासक्रमांमध्ये हे प्रयत्न झाले आणि लोकांना त्या मिलमध्ये काम मिळणे आता कठीण राहिले नाही.

-एक सहभागी

परिशिष्ट-1

राज्यों में विभिन्न स्तर पर माध्यम भाषाएँ

क्र.	राज्य	प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक
1	आंध्रप्रदेश	तेलुगु, उर्दू, उडिया, इंग्रजी, हिंदी, मराठी, कन्नड, तामिळ	तेलुगु, उर्दू, उडिया, इंग्रजी, हिंदी, मराठी, कन्नड, तामिळ	तेलुगु, उर्दू, उडिया, इंग्रजी, हिंदी, मराठी, कन्नड, तामिळ
2	अरुणाचल प्रदेश	इंग्रजी, हिंदी	इंग्रजी	इंग्रजी
3	आसाम	असमिया, बांग्ला, बोडो, इंग्रजी	असमिया, बांग्ला, बोडो, इंग्रजी, हिंदी, अन्य	असमिया, बांग्ला, बोडो, इंग्रजी, हिंदी, अन्य
4	बिहार	हिंदी, उर्दू, संस्कृत, इंग्रजी	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत, उर्दू	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत, उर्दू, अन्य
5	छत्तीसगढ	हिंदी, अन्य [इतर]	हिंदी, अन्य	इंग्रजी, हिंदी
6	गुजरात	गुजराती	इंग्रजी, गुजराती, हिंदी	इंग्रजी, गुजराती, हिंदी
7	गोवा	इंग्रजी, कोकणी, मराठी, उर्दू, कन्नड	इंग्रजी, मराठी	इंग्रजी, मराठी
8	हिमाचल प्रदेश	इंग्रजी, हिंदी	इंग्रजी, हिंदी	इंग्रजी, हिंदी
9	हरियाणा	इंग्रजी, हिंदी	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत
10	जम्मू आणि काश्मीर	डोगरी, इंग्रजी, हिंदी, काश्मीरी, उर्दू	डोगरी, इंग्रजी, हिंदी, काश्मीरी, उर्दू	डोगरी, इंग्रजी, हिंदी, काश्मीरी, उर्दू
11	झारखंड	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत	बांग्ला, इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत	बांग्ला, इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत
12	कर्नाटक	कन्नड [कानडी], इंग्रजी, हिंदी, मराठी, तामिळ, तेलुगु, उर्दू, मल्याळम, संस्कृत, अरबी	कन्नड [कानडी], इंग्रजी, हिंदी, मराठी, तामिळ, तेलुगु, उर्दू, मल्याळम, संस्कृत, अरबी	कन्नड [कानडी], इंग्रजी, हिंदी, मराठी, तामिळ, तेलुगु, उर्दू, मल्याळम, संस्कृत, अरबी
13	केरळ	मल्याळम, इंग्रजी, तामिळ, कन्नड [कानडी]	मल्याळम, इंग्रजी, तामिळ, कन्नड [कानडी]	मल्याळम, इंग्रजी, तामिळ, कन्नड [कानडी]
14	मध्य प्रदेश	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू, मराठी	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू, मराठी	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू

15	महाराष्ट्र	मराठी, हिंदी	इंग्रजी, मराठी, हिंदी	इंग्रजी, मराठी, हिंदी
16	मणिपूर	इंग्रजी, हिंदी, मणिपुरी	इंग्रजी, हिंदी, मणिपुरी	इंग्रजी, हिंदी, मणिपुरी
17	मेघालय	इंग्रजी, गारो, खासी	इंग्रजी	इंग्रजी
18	मिझोरम	मिझो, इंग्रजी	मिझो, इंग्रजी	मिझो, इंग्रजी
19	नागालँड	अंगामी, आवो, इंग्रजी, हिंदी, कोन्यक, लोथा, सेमा	अंगामी, आवो, इंग्रजी, हिंदी, कोन्यक, सेमा	अंगामी, इंग्रजी, हिंदी,
20	उडीसा /ओरिसा	इंग्रजी, इडिया	इंग्रजी, हिंदी, उडिया	इंग्रजी, हिंदी, उडिया, संस्कृत
21	पंजाब	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी
22	राजस्थान	हिंदी	हिंदी	हिंदी
23	सिक्कीम	इंग्रजी	इंग्रजी	इंग्रजी
24	त्रिपुरा	बांग्ला, कोकबोरोक, इंग्रजी	बांग्ला, इंग्रजी	बांग्ला [बंगाली], इंग्रजी
25	तामिळनाडू	इंग्रजी, तामिळ	तामिळ, तेलुगु, मल्याळम, उर्दू, कन्नड	तामिळ, तेलुगु, मल्याळम, उर्दू, कन्नड
26	उत्तराखंड	हिंदी	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू
27	उत्तर प्रदेश	हिंदी	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत	इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत
28	पश्चिम बंगाल	बांग्ला	बांग्ला, हिंदी, इंग्रजी, उर्दू, उडिया, तामिळ, तेलुगु, गुजराती, तिब्बतन, नेपाली	बांग्ला, हिंदी, इंग्रजी, उर्दू, उडिया, तामिळ, तेलुगु, गुजराती, तिब्बतन, नेपाली
29	अंदमान आणि निकोबार	बांग्ला, इंग्रजी, हिंदी, तामिळ, तेलुगु	बांग्ला, इंग्रजी, हिंदी, तामिळ, तेलुगु	बांग्ला, इंग्रजी, हिंदी, तामिळ, तेलुगु
30	चंडिगढ	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी	इंग्रजी, हिंदी, पंजाबी
31	दादरा आणि नगर हवेली	इंग्रजी, गुजराती, हिंदी, मराठी	इंग्रजी, गुजराती, हिंदी, मराठी, संस्कृत	इंग्रजी, गुजराती, हिंदी, मराठी, संस्कृत
32	दमण आणि दीव	गुजराती, इंग्रजी	गुजराती, इंग्रजी	गुजराती, इंग्रजी
33	दिल्ली	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू	इंग्रजी, हिंदी, उर्दू

34	लक्षद्वीप	मल्याळम	इंग्रजी, मल्याळम	इंग्रजी, मल्याळम
35	पुदुचेरी	इंग्रजी, तामिळ	इंग्रजी, तामिळ	इंग्रजी, तामिळ

स्रोत- इंप्लीमेंटेशन ऑफ श्री लॅंग्वेज फॉर्म्युला इन इंडियन स्कूल्स – ए स्टडी, भाषा विभाग, एन. सी. ई. आर. टी. नवी दिल्ली. 2009, पृ. 80-83

एक बाब विशेष उल्लेखनीय आहे की सध्या अनेक आदिवासी परिसरातील भाषा राज्य पातळीवर मध्यमभाषा म्हणून शिकविल्या जात आहेत आणि त्यात प्राथमिक पातळीवर अध्यापन सामग्री देखील उपलब्ध होत आहे. भविष्यात मोठ्या प्रमाणात भारतीय भाषा (आदिवासी परिसरातील इतर भाषांसकट) देखील माध्यम भाषा म्हणून शाळांमध्ये शिकविल्या जाव्यात हेच या पुस्तिकेचे उद्दिष्ट आहे.

संदर्भ:

- शिक्षा आयोग की रिपोर्ट, 1964-66, शिक्षा मंत्रालय, 1966.
- राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1968, शिक्षा मंत्रालय,
- क्रियान्वयन का कार्यक्रम 1992 (राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1986), शिक्षा विभाग, शिक्षा मंत्रालय.
- राष्ट्रीय पाठ्यचर्या की रूपरेखा स्कूली शिक्षा 2000, एन.सी.ई.आर.टी.
- राष्ट्रीय पाठ्यचर्या की रूपरेखा 2005, एन.सी.ई.आर.टी.
- भारतीय भाषाओं का शिक्षा, आधार पत्र 1.3, 2006, एन.सी.ई.आर.टी.
- पटनायक, डी.पी. 1986, स्टडी ऑफ लैंग्वेज. रिपोर्ट, नई दिल्ली एन.सी.ई. आर.टी.
- भारतीय भाषाओं का शिक्षण, आधार पत्र 1.3, 2006, एन.सी.ई.आर.टी.
- गांधी, एम.के. हिंद स्वराज. भारतीय मत, 1909
- बच्चों के मुफ्त और अनिवार्य शिक्षा का अधिकार अधिनियम, 2009, कानून और न्याय मंत्रालय (विधान विभाग), भारत सरकार
- चॉम्स्की, एन.1959. रीव्यू ऑफ स्क्रीनर्स वर्बल विहेवियर. लैंग्वेज 35.1 : 26-58
- व्योगोत्स्की, एल.एस.1978. माइंड इन सोसाइटी:द डेवेलपमेंट ऑफ हायर साइकोलॉजिकल प्रॉसेस. कैंब्रिज, मास: हार्वर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
- कूपर, के. (2009). लैंग्वेज: आवर मीडियम ऑफ अंडरस्टैंडिंग, जर्नल ऑफ इण्डियन एजुकेशन, वॉल्यूम XxxV, नंबर. 1. नई दिल्ली: एन.सी.ई.आर.टी (ISSN: 0972-5628)
- कूपर, के. ईएलटी एंड सोशल जस्टिस इन मल्टीलिंगुअल क्लासरूम. बेबीलोनिया, टेमा 12021, पृष्ठ 24.
- भारतीय भाषाओं का शिक्षण, आधार पत्र 1.3, 2006, एन.सी.ई.आर.टी.
- होल्ट, जॉन. शिक्षा की बजाय. न्यू: बैलेंटाइन बुक्स, 1974.
- अंग्रेजी शिक्षण, आधार पत्र 1.4, 2006, एन.सी.ई.आर.टी.
- प्रभु. एन. एस. 1987. सेकेंड लैंग्वेज पेडागॉजी. ऑक्सफोर्ड: न्यू यॉर्क: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
- डोवेरा, एस. 2005. इलेक्टिसिज्म इन मेथोडोलॉजी. एमएस., एनएफजी. इंग्लिश.
- फेलिक्स, पॉल. 1998. लर्निंग टू रीड इंग्लिश: द मिक्सड कोड वे. इन विवियन बेरी

एण्ड ऑर्थर एमसी नेल (सम्पा.) पॉलिसी एण्ड प्रक्रिटस इन लैंग्वेज एजुकेशन. हांग कांग: डिपार्टमेंट ऑफ करिकुलम स्टडीज, यूनिवर्सिटी ऑफ हांग कांग. पृष्ठ. 175-193

- वेस्ट, माइकल. 1941. लर्निंग टू रीड अ फॉरन लैंग्वेज लॉगमैन: यूके. (लार्निंग टू
- रीड अ फॉरन लैंग्वेज, एण्ड आदर एसेस ऑन लैंग्वेज टीचिंग. (न्यू एड.). लंडन, न्यू यॉर्क, लॉगमैन, ग्रीन (1955)
- मैथ-मैजिक, किताब 2, कक्षा दूसरी के लिए गणित की पाठ्यपुस्तक, एन.सी.ई.आर. टी., 2007
- लुकिंग अराउंड, एनवायरनमेंट, स्टडीज, कक्षा तीसरी के लिए पाठ्यपुस्तक, एन.सी.ई.आर.टी. 2006
- वितान, भाग-1, कक्षा ग्यारवीं के लिए सुप्लिमेंट्री रीडर हिंदी में, एन.सी.ई.आर.टी., 2006
- हरीजन, 9-7, 38, पृष्ठ संख्या 177, महात्मा गाँधी के चयनित कार्य (खंड V) द वॉइस ऑफ ट्रुथ (कंप्लीट बूक ऑनलाइन) भाग-II) खंड XI: बेसीक एजुकेशन एंड स्टूडेंट बेसीक एजुकेशन)
- <<https://www.mkgandhi.org/voiceoftruth/basiceducation.htm>>रीड अ
- राष्ट्रीय शिक्षा नीती 2020 यातील 4.11, 4.12, 4.14, 4.18, 22.6, 22.20 या मुद्यातील काही भाग या पुस्तकातील पहिल्या भागात घेण्यात आला आहे.
- भारतीय भाषाओ का शिक्षण, राष्ट्रीय फोकस समूह का आधार पत्र.

टिपा

सर्वप्रकारचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या प्रादेशिक (मातृभाषेतून) देण्यात यावे.

— नवी तालीम, महात्मा गांधी

शिक्षण प्रक्रियेत मातृभाषा ही मुलासाठी आईच्या दुधासमान आहे. जो पर्यंत मातृभाषेला शिक्षणाचे माध्यम करण्यात येणार नाही, तो पर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण शक्य होणार नाही.

— रवींद्रनाथ टागोर

अधिक माहितीसाठी कृपया www.ncert.nic.in या संकेत स्थळाला भेट द्या किंवा कॉपीराईट पानावर दिलेल्या पत्त्यांवर व्यापार प्रबंधकांशी संपर्क साधा.

32152

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

ISBN 978-93-5292-622-0